

Mezi dávkami a prací, která není?

Analýza motivace k zaměstnání u osob, které se pohybují na hraně mezi dávkovým systémem a přijetím nízce-hodnoceného zaměstnání

Lucie Trlifajová
Petr Musil, Linda Kovářová, Jakob Hurre

2015

Multikulturní centrum Praha, z. s.,
SPOT - Centrum pro společenské
otázky, z.s.

Na zpracování analýzy spolupracovali:
Lucie Trlifajová – hlavní autorka
Linda Kovářová, Petr Musil – terénní fáze
výzkumu a interpretace dat,
Jakob Hurrle – metodologie a zpracování
doporučení.

Tato zpráva vznikla na základě zakázky pro
Agenturu pro sociální začleňování.

Zpráva vznikla ve spolupráci Multikulturního
centra Praha z. s. (hlavní řešitel) a SPOT –
Centra ro společenské otázky, z .s. (odborný
garant projektu).

www.mkc.cz

www.centrumspot.cz

Obsah

1	Úvodem	4
2	Metodologie	7
2.1	Teoretický rámec – trendy ve vývoji politik sociální ochrany	7
2.2	Metodologie výzkumu	9
3	Marginalizace na pracovním trhu a vnímaná dostupnost práce	18
3.1	Pracovní zkušenost - formy zaměstnání.....	18
3.2	Vnímaná dostupnost zaměstnání	23
3.3	Zprostředkování práce	27
3.4	Shrnutí kapitoly	31
4	Faktory ovlivňující motivaci k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání.....	33
4.1	Motivace k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání.....	34
4.2	Bariéry k přijetí práce (kdy se práce nevyplatí).....	37
4.3	Předlužení a exekuce	40
4.4	Shrnutí kapitoly	42
5	Povědomí a dostupnost informací o systému sociální ochrany.....	44
5.1	Význam práce pro legitimitu požadavků	44
5.2	Dostupnost informací	48
5.3	Dopady nízkého povědomí o nastavení systému dávek	51
5.4	Shrnutí kapitoly	54
6	Celková situace domácností - „Blahobyť“ na dávkách?.....	56
6.1	Skládání příjmů	56
6.2	Co je obtížné pokrýt.....	59
6.3	Shrnutí kapitoly	63
7	Závěrem – jak hodnotit motivaci k zaměstnání	64
8	Shrnutí	67
	Metodologie	67
	Marginalizace na pracovním trhu a vnímaná dostupnost práce	67
	Faktory ovlivňující motivaci k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání	69
	Povědomí a dostupnost informací o systému sociální ochrany.....	72
	Celková situace domácností - „Blahobyť“ na dávkách?.....	73
	Závěr – jak se utváří motivace k zaměstnání?	75
9	Doporučení	77
	Oblast I.: Dostupnost informací o systému sociální podpory	77
	Oblast II.: Postavení „pracujících chudých“ a sociální podpora.....	78
	Oblast III.: Hrozba sociálního vyloučení	80
	Oblast IV.: Poskytování poradenství/zprostředkování práce	81
	Oblast V.: Dluhy a exekuce	83
	Oblast VI.: Mladí lidé a vzdělávání	84
	Literatura	86

1 Úvodem

Předkládány text se zaměřuje na otázku utváření „motivací“ k zaměstnání u osob, které se pohybují na hraně mezi systémem dávek sociální pomoci a nízko-hodnocenými zaměstnáními. V populárních představách, a mnohdy i v premisách ovlivňujících změny sociálních politik a politik zaměstnanosti, jsou příjemci dávek často zobrazováni jako osoby, které nejsou ochotné pracovat a systematicky využívají příliš štědrého systému sociální podpory. Od této představy se odvíjí i vývoj politik, ve kterých roste důraz na aktivaci příjemců dávek, tlak na jejich zapojení do pracovního trhu a kontrolu různých forem „zneužívání“ dávkového systému.

Text navazuje na analýzu [*Kdy se práce vyplatí?*](#), která se na otázku utváření motivace k zaměstnání dívala prostřednictvím modelů zachycujících změny v příjmech domácnosti v momentě, kdy některý z nezaměstnaných členů domácnosti přijme nepříliš dobře hodnocené zaměstnání. Jedním z podstatných výstupů bylo, že v řadě případů má přijetí zaměstnání za nízkou mzdu jen minimální dopad na zlepšení finanční situace domácnosti. Vzhledem k nízké hladině minimální mzdy zůstávají příjmy řady domácností, zejména domácností s dětmi, i v případě získání zaměstnání na plný úvazek pod hladinou chudoby a v situaci hmotné nouze.

Analýza *Kdy se práce vyplatí?* pracovala s výrazně dichotomním pojetím, kde na jedné straně stála práce a na druhé nezaměstnanost a příjem ze sociálních dávek. Klíčovou premisou je, že by práce měla být finančně výhodnější než nezaměstnanost. Jde o pojetí, se kterým pracují např. ekonomické analýzy OECD a dalších institucí, které vycházejí z konceptu finanční výhodnosti zaměstnání oproti sociálním dávkám (koncept „*making-work-pay*“). Analýza pracovala s modelovými situacemi několika typů domácností s cílem zachytit odlišné finanční dopady přijetí zaměstnání s nízkou mzdou. Takovéto modely umožňují matematicky zachytit určité nekonzistentnosti v nastavení systému sociální podpory a regulace pracovního trhu. Velmi obtížně nicméně zachycují jiné než finanční motivace a konkrétní situace a motivace osob, které jsou příjemci sociální podpory.

Předkládanou studii v tomto ohledu vnímáme jako nezbytný nástroj pro doplnění a interpretaci předcházejícího modelování ekonomických situací domácností. Text vychází primárně z rozhovorů s osobami, které se pohybují na hraně systému sociální pomoci nebo dosahují jen na nízko-hodnocená zaměstnání. Poukazuje na podstatně různorodější realitu osobám, které se pohybují na hraně systému sociální pomoci nebo dosahují jen na nízko-hodnocená zaměstnání.

Výzkum se zaměřoval primárně na osoby s nižší kvalifikací a byl realizován ve dvou lokalitách s relativně vysokou mírou nezaměstnanosti v porovnání s celorepublikovým průměrem a velmi nízkým počtem dostupných pracovních míst. Nepopisuje tedy běžnou situaci nezaměstnaných v České republice, nejde nicméně ani o extrémní nebo patologickou zkušenost sociální exkluze. Jinými slovy, výzkum zachycuje situaci osob, které se setkávají s různými formami znevýhodnění (a diskriminace) a jsou ohroženy sociální exkluzí. Jejich zkušenost nepředstavuje ojedinělý stav, ale odráží v regionu ne zcela výjimečnou situaci osob s nízkou kvalifikací a omezenými finančními zdroji, které se v posledních letech dostaly do marginalizovaného postavení na pracovním trhu.

Ve vztahu k modelovým situacím poukazuje na dva zásadní limity předcházející analýzy. Na jednu stranu dochází v posledních letech v regionech, kde byl výzkum realizován, k výraznému úbytku pracovních míst pro osoby s nízkou kvalifikací, zaměstnání na plný úvazek jsou často jen obtížně přístupná. I pokud zaměstnání dostupná jsou, jejich výsledný finanční přínos přitom ovlivňuje řada faktorů, které v modelových situacích nebyly zahrnuty -

míra zadlužení a náklady s prací spojené, dlouhodobější jistota příjmu. Na stranu druhou - oproti rozšířeným představám - nebyl respondenty dávkový systém vnímán jako dostačující zdroj financí. Řada domácností nestojí mezi otázkou dávky versus práce, tedy přijetí zaměstnání ve formě plného úvazku nebo „nicneděláním s dávkami“. Zásadní otázkou je nejvhodnější kombinace dostupných zdrojů s cílem zajistit pokrytí základních nákladů a potřeb domácnosti. Zajištění základních potřeb přitom nejde redukovat jen na materiální nebo finanční stránku, ale vztahuje se k dalším oblastem – péče o děti a rodinu, jistota a kvalita bydlení, sociální status, vnímaná smysluplná náplň času, ochrana psychického nebo fyzického zdraví, důstojnost života (a práce) nebo pocit nezávislosti, dlouhodobější očekávání apod. Jde o priority, které mohou být velmi individuální v závislosti na situaci a charakteru jednotlivých osob, motivaci k přijetí zaměstnání nicméně silně ovlivňují.

Struktura textu

Od výše popsaného se odvíjí i struktura textu. Text je uveden kapitolou věnovanou **Metodologii**, která v části *Teoretický rámec – trendy ve vývoji politik* shrnuje základní změny v systému nepojistných dávek a jejich dopady na postavení osob, které se pohybují na hraně systému sociální pomoci nebo dosahují jen na nízko-hodnocená zaměstnání. Na ní pak nazývá část věnovaná *Metodologii výzkumu*, která pak popisuje způsob sběru a interpretace dat.

Následně sleduje struktura textu dvě základní logiky. Na jednu stranu je jeho cílem popsat širší kontext, ve kterém se motivace k přijetí zaměstnání utvářejí – vnímané postavení a možnosti uplatnění na pracovním trhu, znalost a dostupnost systému sociální podpory – a na tomto základě pak popisovat utváření motivací k přijetí určitého zaměstnání. Na stranu druhou pak v jednotlivých kapitolách reagujeme na některé rozšířené představy/předsudky o příjemcích dávek.

Chceme-li si klást otázku ohledně motivace k zaměstnání, je třeba se nejdříve zaměřit na to, zda a v jaké formě je práce dostupná. Tomuto je věnována kapitola **Marginalizace na pracovním trhu a vnímaná dostupnost práce**. Do kontrastu k představě nezaměstnaných jako osob, které se práci vyhýbají, se zde staví jejich reálná zkušenost s hledáním práce a dostupnými formami zaměstnání. Rostoucí prekarizace dostupných zaměstnání a obtížný přístup ke stabilnímu zaměstnání je zachycen v části *Pracovní zkušenosti – formy zaměstnání a Vnímaná dostupnost zaměstnání*. V části *Zprostředkování práce* je pak shrnuta zkušenost se službami poskytovanými úřadem práce. Následující kapitola **Faktory ovlivňující motivaci k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání** se explicitně zaměřuje na otázku, kdy je nízko-hodnocená práce vnímána jako motivační nebo alespoň přijatelná. Spíše než o neochotě pracovat je třeba mluvit o konkrétních charakteristikách práce vedoucích k tomu, že některá zaměstnání jsou vnímána jako neakceptovatelná. V části *Motivace k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání* jsou zachyceny faktory, které zvyšovaly ochotu k přijetí určitého zaměstnání, zatímco část *Bariéry k přijetí práce* shrnuje ty, které působí opačně. Vzhledem k velmi odlišnému postavení osob, které jsou silně zadluženy, je poslední část *Předlužení a exekuce* věnována postavení této skupiny.

Výstupy třetí kapitoly **Povědomí a dostupnost informací o systému sociální podpory** navazují na populární obraz práce-neochotného příjemce dávek jako osoby, která dokáže ze systému dávek maximálně čerpat, a ukazují odlišnou realitu. Po úvodní kapitole *Význam práce pro legitimitu požadavků*, ve které se věnujeme širšímu kontextu postavení žadatelů/příjemců dávek při jednání s úřady, je v části *Dostupnost informací* popsán ztížený přístup k informacím a celkově nízké povědomí o nastavení systému. Dále jsou v části *Dopady nízkého povědomí o systému dávek* analyzovány některé důsledky tohoto stavu. Následuje kapitola **Celková situace domácností - „Blahobyť“ na dávkách?**, která staví do

kontrastu představu sociální podpory jako jistého a stabilního příjmu a ekonomicky velmi nejistou situaci příjemců dávek. V kapitole je popsána ekonomická situace domácností, které se pohybují na hraně mezi systémem sociální podpory a nejistými zaměstnáními (část *Skládání příjmů*), současně jsou v ní zmíněny oblasti, které jsou i pro domácnost obtížné finančně pokrýt (část *Co je obtížné pokrýt*).

V závěrečné kapitole (**Závěrem – jak hodnotit motivaci k zaměstnání**) se opět vracíme k otázce motivace k zaměstnání. Nejde již o konkrétní faktory, ale obecnější shrnutí toho, jak se ochota přijmout zaměstnání utváří v kontextu rostoucí prekarizace a obtížného přístupu ke stabilnímu zaměstnání.

Hlavní zjištění jednotlivých kapitol jsou ještě jednou popsána v závěrečném **Shrnutí**. Na něj pak navazují **Doporučení**, která jsou formulována ve vztahu k některým problematickým oblastem a procházejí napříč tematicky zaměřenými kapitolami. Jde o následující oblasti: dostupnost informací o systému sociální podpory, postavení „pracujících chudých“, hrozba sociálního vyloučení, poskytování poradenství/zprostředkování práce, dluhy a situace mladých lidí.

2 Metodologie

2.1 Teoretický rámec – trendy ve vývoji politik sociální ochrany

Jak bylo řečeno v úvodu, v předkládaném výzkumu se snažíme nabídnout alternativní pohled k přístupům, v nichž je otázka utváření motivace k zaměstnání vysvětlována finančním rozdílem mezi předpokládanou dostupnou mzdou a podporou státu. Nejde jen o hrozbu redukce komplexní otázky motivace na jednu její dimenzi. U těchto přístupů hrozí, že se obtížná uplatnitelnost na pracovním trhu zkratkovitě spojuje s příliš „štědrým“ sociálním systémem. S tím je úzce spojeno riziko nedostatečné pozornosti věnované širšímu sociálnímu a ekonomickému kontextu, zejména měnící se situaci na pracovním trhu a úbytku pracovních míst. Může se tak stát, že obtížná uplatnitelnost na pracovním trhu bude a priori vysvětlována „leností“, pasivitou nebo kulturními faktory připisovanými určité skupině, ať už na etnickém nebo sociálním základě (kultura chudoby/underclass).

V sociálních politikách se výše zmíněný trend projevuje přístupy, které vedle omezování sociální podpory kladou důraz na kontrolu a „aktivizaci“. Takovéto přístupy jsou na jednu stranu spojovány s rozvojem nástrojů podporujících uplatnění jednotlivce na pracovním trhu. Na stranu druhou politiky vytvářejí tlak na přijetí zaměstnání nezávisle od jeho kvality nebo možnosti zlepšení celkové situace jedince nebo domácnosti, případně sankčně trestají ty, kteří takovéto zaměstnání nepřijmou¹. Tyto tendence odrážejí širší trend odklonu sociálních politik od jejich ochranné (welfare) funkce směrem k tlaku na zapojení příjemců dávek do pracovního trhu (workfare) a projevují se v českém kontextu. Jde o celkové nastavení systému nepojistných dávek (Potůček 1995 a 2004), zejména pak o jeho reformy v posledních letech. Do nich se promítá odklon od preventivní role a dostupnosti směrem k cílené podpoře zaměřené jen na nejchudší skupiny obyvatel na straně jedné a zpřísňování podmínek pro její dosažení spojené s důrazem na individuální odpovědnost a aktivaci/zapojení na pracovní trh na straně druhé.

V posledních letech šlo zejména o reformy spojené s přijetím zákona o hmotné nouzi, změnami v zákonu o státní sociální podpoře a daňovými reformami v letech 2007-2008. (Průša, Víšek, & Jahoda, 2013; Šimíková 2012; Horáková, Jahoda, Kofroň, Sirovátka, & Šimíková 2013). U *dávek hmotné nouze*, tedy dávek, které jsou cílené na nejchudší obyvatele a mají sloužit pro pokrytí akutního finančního nedostatku v situaci, kdy se jedinec nebo domácnost dostává pod hranici absolutní chudoby, je zřejmý trend podmíněnosti a vyšší kontroly udělování podpory. V rámci přijetí zákona o hmotné nouzi (111/2006 Sb.) došlo jednak k vytvoření dvojího institutu životního a existenčního minima², které je nižší než minimum životní, a je uplatňováno sankčně. Úprava zákona a její novely v následujících letech (2008, 2009 a zejména pak 2012) do stanovení kritéria pro přiznání podpory osobě v naprosté chudobě vnesly vedle testování příjmu a majetku další aspekt, a to zahrnutí/podmínku aktivního vyhledávání práce, respektive přímo vykonávání (dobrovolné) práce. Zvýšit motivaci k zaměstnání měl i nový způsob výpočtu příjmů pro výpočet dávek v hmotné nouzi (příjem byl započítáván jen ze 70%). Rozlišením mezi existenčním a životním minimem byla ovšem také relativizována ochrana již tak velmi nízkého minimálního příjmu, a de facto vznikla jistá sub-kategorie příjemců příspěvku na živobytí (Šimíková, 2012). Nový

¹ K jednotlivým aspektům viz např. Budowski a kol. 2010, Ruth 2012, Leonard 1998, Fraser, Gordon 1994, Garigan 2004, Dubois 2014, Wacquant 2010, Chunn, Gavignan 2004.

² Jde o částky, které představují základní nástroj pro výpočet tzv. částky živobytí osoby/domácnosti a následné stanovení výše dávek v hmotné nouzi, navíc slouží k stanovení hranic příjmů pro nárok na dávky státní sociální podpory.

zákon (respektive jeho novela z roku 2008) navíc rušil povinnou valorizaci životního minima, které tak bylo poprvé valorizováno až v roce 2012, a jeho relativní hodnota tedy dále klesala.

Paralelně dochází k omezení *dávek státní sociální podpory* (zákon o státní sociální podpoře, 117/1995 Sb.), tedy dávek, jejichž dominantní funkcí je prevence chudoby. V roce 2008 došlo ke snížení hranice minimálních příjmů, při kterých měla rodina nárok na příspěvky na děti (z 4násobku na 2,4 násobek životního minima). Ve stejné době byla snížena hranice, při které měla rodina nárok na tzv. sociální příplatek (dnes již neexistující dávku, která dorovnávala nízké příjmy domácností s dětmi). V roce 2011 byl následně sociální příplatek omezen jen na nízko-příjmové rodiny se zdravotně handicapovanými nebo dlouhodobě nemocnými dětmi a v následujícím roce byl zcela zrušen. Zároveň jde o dávky, které jsou – s výjimkou příspěvku na bydlení – stanoveny pevnou částkou (přídavky na děti, pohřebné, porodné), přičemž u většiny těchto částek byla pozastavena jejich valorizace. Paralelně došlo k navýšení daňového zvýhodnění na děti vázaného na zaměstnání, které je na rozdíl od daňové slevy nejen odečítáno od daňového základu, ale v případě nízké daně je o něj čistá měsíční mzda (jednoho z rodičů) i navýšena. Daňový bonus zároveň není zahrnut mezi příjmy pro výpočet dávek státní sociální podpory a dávek v hmotné nouzi. Trend odklonu od horizontálních (universálních) dávek k podpoře cílené na chudší skupiny je v tomto spojen s podmíněním části podpory rodin s dětmi prací rodičů. (Horáková, Jahoda, Kofroň, Sirovátka, & Šimíková, 2013) Omezení dávek státní sociální podpory vedlo k tomu, že část rodin se dostal do situace hmotné nouze, tedy jejich příjmy spadly pod hranici minimálních limitů. Důsledkem byl výrazný nárůst výdajů na dávky pomoci v hmotné nouzi od roku 2008. (Horáková, Jahoda, Kofroň, Sirovátka, & Šimíková, 2013; Průša, Víšek, & Jahoda, 2013). Z dávek státní sociální podpory rostou zejména dávky na bydlení (Příspěvek na bydlení), což někteří spojují především s deregulací nájemného, kdy dávky na bydlení suplují absenci systematizované bytové politiky (Průša, Víšek, & Jahoda, 2013).

Trend propojování sociálních politik a politik zaměstnanosti, cílených zejména na aktivaci nezaměstnaných, se nejvýrazněji projevil v sociální reformě v roce 2012 se zavedením povinné veřejné služby (posléze soudně zrušené) a dalších prvků kontroly nezaměstnaných. Diskurz, kterým byly reformy sociální politiky v tomto období legitimizovány se opíral především o (údajné) úspory, důraz na potírání „práce načerno“ a kontrolu „zneužívání sociálních dávek“ (Sirovátka, Horák, Horáková, Hora, Suchanec, Rákoczyová 2014). Původní bonifikace aktivního zájmu o hledání zaměstnání se tak změnila v sankcionalizaci. Sociální reforma z roku 2012 jako podmínku pro vyplácení dávek v hmotné nouzi přímo zaváděla povinnost veřejné služby v rozsahu 20hod/týden, pokud k tomu bude žadatel vyzván. Zároveň došlo k poněkud paradoxnímu propojení podmíněnosti podpory pojistných i nepojistných dávek, kdy k veřejné službě mohly být vyzvány i osoby pobírající podporu v nezaměstnanosti, pokud byly v databázi úřadu práce déle než 2 měsíce. (Horáková, Jahoda, Kofroň, Sirovátka, & Šimíková, 2013; Průša, Víšek, & Jahoda, 2013). Na konci roku 2012 (rozhodnutím Ústavního soudu ze dne 27.11.2012) došlo ke zrušení veřejné služby jako institutu, který je v rozporu s právem zaměstnanců na spravedlivou odměnu. Paralelně byly ze zákona vypuštěny i podmínky, které vážou nastavení částky živobytí na aktivní hledání zaměstnání, nebo vykonávání určité formy dobrovolné činnosti. Nadále ovšem platí, že v hmotné nouzi není osoba, „*která je vedena v evidenci uchazečů o zaměstnání a bez závažného důvodu odmítla vykonávat krátkodobé zaměstnání*“³. Tlak na podmínění podpory přijetím finančně minimálně výhodné práce lze přitom sledovat i v současných debatách⁴.

³ Zákon 111/2006 Sb. O pomoci v hmotné nouzi.

⁴ Zejména jde o aktuálně projednávaný návrh veřejné služby. Viz např. Plán Marksové: Bud' veřejná služba, nebo existenční minimum Dostupné online: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/307990-plan-marksove-bud-verejna-sluzba-nebo-existencni-minimum/>

Sociální reforma zahrnovala také přesun odpovědnosti za vyplácení sociálních dávek z obcí na pobočky Úřadu práce ČR, což s sebou – zejména v kontextu navýšení objemu práce bez adekvátního personálního posílení – nese odklon od poskytování sociální pomoci spojené s výplatou dávek směrem k čisté administraci dávek (Havlíčková, Hubíková, Kubalčíková, Musil 2013).

Nicméně paralelně se zpříšňováním dávkového režimu v posledních dvou desetiletích v České republice dochází k nárůstu počtu osob v marginalizovaném postavení na pracovním trhu. Marginalizaci lze chápat jako vynucenou neaktivitu na pracovním trhu, omezení přístupu k některým segmentům trhu a zaujetí tzv. okrajové pozice na trhu práce obvykle spojené s přijetím nejistých zaměstnání nebo zaměstnání s nevyhovující kvalitou. (Hora 2007:4, Sirovátka 2009: 10-13). Špatné zkušenosti s možností uplatnění a vnímané negativní vyhlídky se u této skupiny – zejména jde o osoby s nízkým vzděláním, ženy s malými dětmi, osoby starší 50 let, se zdravotním postižením, mladé lidi bez praxe a Romy – promítají do vyšší ochoty přijmout zaměstnání, které ohrožuje zdraví, je nejisté či dočasné, intenzivnější práci, práci za nízkou mzdu apod. (Sirovátka 2009). K dalšímu zhoršení postavení dlouhodobě nezaměstnaných, omezení možností uplatnění a nárůstu diskriminace skupin ohrožených na pracovním trhu došlo v kontextu ekonomické krize (Sirovátka, Šimíková 2013). Zde je třeba zdůraznit, že nejde jen o obtížné uplatnění na pracovním trhu (nejisté práce a opakující se/prodlužující se období nezaměstnanosti), ale i o zhoršující se celkovou ekonomickou situaci osob, které se nacházejí v marginalizovaném postavení na pracovním trhu. Česká republika má jednu z nejnižších hladin minimální mzdy v Evropské unii. S tímto souvisí i rostoucí chudoba nezaměstnaných, nárůst skupiny tzv. pracujících chudých, jejichž příjmy se i po přijetí zaměstnání pohybují pod hranicí chudoby (Hora 2007, Vavrečková, Janata 2014) a vysoká míra zadlužení, respektive předluženosti, která podle některých dostupných dat roste v posledních letech zejména mezi nejchudšími skupinami obyvatel (Mahdalová 2015).

Výše popsané trendy v nastavení systému nepojistných dávek cílených na chudé a chudobou ohrožené skupiny obyvatel (dávky v hmotné nouzi a dávky státní sociální podpory) ukazují, že v posledních letech ustupuje do pozadí sociální ochrana a podpora příjemců dávek ve prospěch přístupů kladoucích důraz na kontrolu a úspory. Jak upozorňuje např. Rákoczyová a Horáková (2014) česká sociální politika se po roce 2008 zaměřovala na podporu zaměstnanosti, převládali v ní nicméně modely, které zaměstnanost vnucují.

2.2 Metodologie výzkumu

Od výše popsaného se odvíjí i metodologie výzkumu. Hlavní otázkou, kterou si výzkum kladl, bylo:

- Jak se utváří motivace k zaměstnání u osob, které se pohybují mezi systémem sociální pomoci a nízko-hodnocenými zaměstnáními?

Jak bylo řečeno v úvodu, výzkum úzce navazoval na analýzu *Kdy se práce vyplatí?*, která situaci této skupiny zachycovala prostřednictvím matematických modelů. Hlavním cílem výzkumu bylo propojit výstupy modelování s konkrétními situacemi a motivacemi osob, které jsou příjemci sociální podpory a zasadit je do širšího socio-ekonomického kontextu. Důraz je tedy kladen **na perspektivu a individuální zkušenost jednotlivých příjemců dávek**. Na otázky utváření motivace k zaměstnání se díváme

- v kontextu širších strukturálních socio-ekonomických podmínek – zejména vývoje na pracovním trhu a socio-ekonomické situace domácností,
- ve vztahu k hodnocení dopadů výše popsaného vývoje sociálních politik a způsobu jejich lokálních implementací ze strany jednotlivých úřadů a s ní související širší ochrannou funkcí dávek (ve smyslu prevence a kurativy chudoby).

Studie se opírá o terénní výzkum realizovaný ve dvou lokalitách v periferních regionech České republiky, které se dlouhodobě potýkají s problémem vysoké nezaměstnanosti. Hlavním zdrojem dat byly hloubkové rozhovory s osobami pohybujícími se mezi systémem sociální pomoci a nízko-hodnocenými zaměstnáními (dále respondenti-příjemci dávek), které byly následně doplněny rozhovory s místními zaměstnanci úřadu práce, zaměstnavateli a některými dalšími institucemi.

2.2.1 Kritéria pro výběr respondentů

Respondenti-příjemci dávek:

Výběr této skupiny respondentů byl založen na několika kritériích. Vzhledem k tomu, že hlavní otázkou výzkumu je utváření motivace k zaměstnání u osob, které se pohybují mezi systémem sociální pomoci a nízko-hodnocenými zaměstnáními, se základní dvě kritéria týkala zkušenosti se systémem státní podpory a postavení na pracovním trhu:

- podmínka (nedávné nebo aktuální) zkušenosti s nepojistným dávkovým systémem – dávkami v hmotné nouzi a/nebo dávkami státní sociální podpory.
- dlouhodobě obtížné uplatnění na pracovním trhu – to jsme zde chápali v kontextu výše popsané marginalizace na pracovním trhu (opakovaná nezaměstnanost, omezený přístup k zaměstnání, zaujetí tzv. okrajové pozice na trhu práce spojené s přijetím nejistých zaměstnání nebo zaměstnání s nevyhovující kvalitou).

Tyto podmínky museli splňovat všichni respondenti, další kritéria pak specifikovala konkrétnější výběr. S cílem předejít redukcí otázky dávek a zaměstnanosti jen na romskou populaci bylo dalším kritériem, aby byly:

- zahrnuty jak romské, tak ne-romské rodiny.

Konkrétní výběr respondentů navazoval na předcházející analýzu *Kdy se práce vyplatí?*⁵. V této analýze byly zpracovány typové situace domácností/jednotlivců, které popisovaly jak se u určité skupiny finančně projeví dopady přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání. Finanční motivace k přijetí zaměstnání u těchto skupin jsou shrnuty v boxu dále – odvíjí se zejména od počtu členů domácnosti (výše částky živobytí) a počtu dětí, které ovlivňuje zdanění mzdy. To se promítlo i do výběru respondentů. Vedle toho byly v analýze identifikovány některé další faktory, u kterých byl předpoklad, že budou silně ovlivňovat motivaci k přijetí zaměstnání – zejména šlo o otázku zadlužení a exekucí, dále péči o děti a domácnost, dojíždění za prací. Na tomto základě byla stanovena další kritéria pro výběr respondentů. Výběr respondentů byl následující:

- V každé lokalitě musí být alespoň jedna domácnost, která reprezentuje jednu skupinu/typ domácností popsaný ve studii *Kdy se práce vyplatí?*, u domácností s dětmi byly zahrnuty alespoň domácnosti s odlišným složením – tedy:

⁵ Výběr respondentů však neodráží zastoupení jednotlivých skupin mezi příjemci dávek – např. osamělí dospělí, kteří tvoří největší skupiny příjemců dávek (Šimíková 2011) byly ve výzkumu zastoupeny podstatně méně.

- manželé/partneři a dítě/děti – alespoň 2 domácnosti
 - osamělý rodič s dítětem/děti – alespoň 2 domácnosti
 - mladí lidé, kteří bydlí/bydleli u rodičů
 - domácnost bez dětí - dospělý/á žijící sám/sama a manželé/pár bez dětí.
- V každé lokalitě musí být zahrnuty alespoň dvě domácnosti v situaci zadlužení/exekuce

Komplexnost tématu vyžadovala určité analytické zjednodušení, v opačném případě by množství proměnných velmi omezovalo možnost analýzy. Pro úplnost je tedy třeba dodat, že do výběru nebyly zahrnuty následující skupiny:

- skupiny, které mají další příjmy ze sociálního systému, nicméně jde o příjmy, které jsou buďto podmíněny předchozími platbami (pojistné dávky) nebo specifickou situací. Zejména šlo o:
 - domácnosti, které jsou příjemci jiných forem nepojistných dávek než jsou dávky v hmotné nouzi a dávky sociální podpory (zejména dávky podmíněné zdravotním stavem, pěstounské dávky),
 - domácnosti s důchodci (jak starobními, tak invalidními nebo vdovskými).
 - osoby s podporou v nezaměstnanosti.
- výzkum nezachycuje situaci osob, které jsou ve velmi nestabilní situaci ve vztahu k bydlení - žijí v sub-standardním nebo nouzovém bydlení, na ubytovnách nebo osoby/domácnosti bezprostředně ohrožené ztrátou bydlení (provizorní přijetí nekvalitního bydlení, opakované stěhování, aj.).
- obyvatele sociálně vyloučených lokalit, které jsou funkčně a prostorově odděleny od obce.

Zejména u posledních dvou skupin lze předpokládat, že jde o skupiny jejichž postavení a vstup na pracovní trh je silně ovlivněn nejistotou bydlení nebo dlouhodobou zkušeností sociální exkluze, jde nicméně o specifickou situaci, která by vyžadovala samostatnou analýzu.

Kritéria pro výběr - doplňující rozhovory:

Zaměstnanci úřadu práce – v každé lokalitě bylo cílem realizovat jeden rozhovor se zaměstnanci oddělení zprostředkování práce, dále s oddělením dávek hmotné nouze a oddělením dávek státní sociální podpory.

Zaměstnavatelé – v každé lokalitě bylo cílem realizovat tři rozhovory se zaměstnavateli, kteří zaměstnávají osoby na nízko-kvalifikovaných pozicích. Výběr zaměstnavatelů se odvíjel od doporučení pracovníků úřadu práce a informací z rozhovorů s respondenty-příjemci dávek doplněných o vlastní analýzu lokální situace na trhu práce.

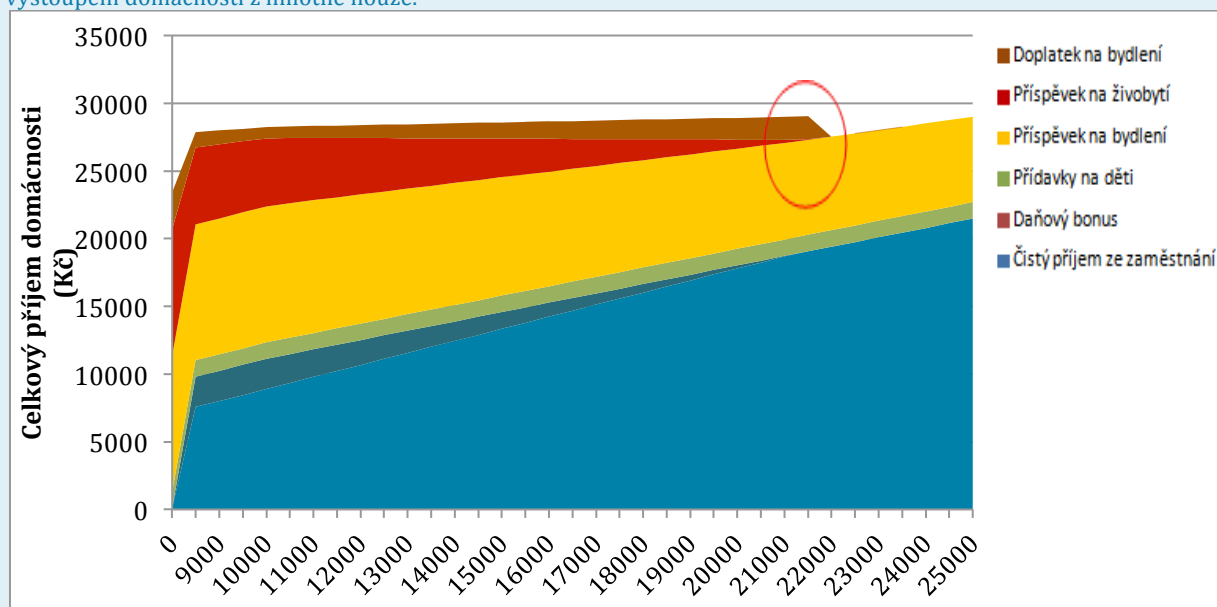
Finanční motivace k zaměstnání podle analýzy *Kdy se práce vyplatí?*

Manželé/partneři s dítětem/děti

Podle analýzy *Kdy se práce vyplatí?* s sebou vstup do zaměstnání nabízející minimální/nízkou mzdu nese navýšení disponibilních příjmů oproti situaci, kdy nikdo v domácnosti nepracuje.

- Navýšení je dané především možností uplatnit daňový bonus na děti⁶, v důsledku čehož stoupnou disponibilní příjmy domácnosti o cca 45-50% mzdy (u 2 dětí při minimální mzdě jde o cca 4,5 tisíc, u 3 a 4 dětí je nárůst vyšší).
- Nízký příjem ze zaměstnání nicméně vede k tomu, že domácnost, ve které je zaměstnán jen jeden dospělý (u velmi nízkých mezd i když jsou zaměstnáni dva), má stále příjmy pod hranicí absolutní chudoby, a tedy zůstává v hmotné nouzi.
- Dorovnávání příjmů z dávek hmotné nouze a státní sociální podpory vede k velmi nízkému nárůstu disponibilních příjmů při zvyšování hrubé mzdy. Domácnosti zůstávají zachyceny v tzv. nízkopříjmové pasti.

Příklad 1: Domácnost 2 dospělých a 2 dětí – rozložení zdrojů celkových příjmů domácnosti (před odečtením nákladů na bydlení) podle výše hrubé mzdy při zaměstnání jedné osoby. Kruhem je vyznačen pokles příjmů po vystoupení domácnosti z hmotné nouze.

Zdroj: Trlifajová, Kissová, Hurrle 2014

Osamělý rodič s dítětem/děti

Situace je velmi podobná domácnosti s dětmi, tedy navýšení příjmu po vstupu do zaměstnání je ovlivněno daňovým bonusem.

- Vzhledem k nižšímu životnímu minimu domácnost vystupuje ze situace hmotné nouze dříve. Nicméně u domácnosti se dvěma a více dětmi zůstávají příjmy pod hranicí absolutní chudoby i pokud dospělá osoba pracuje za mzdu, která přesahuje o šest tisíc mzdu minimální.
- Oproti domácnosti s dvěma dospělými lze předpokládat, že zde budou hrát podstatně významnější roli další náklady spojené s péčí o děti a domácnost (zejména hlídání dětí).

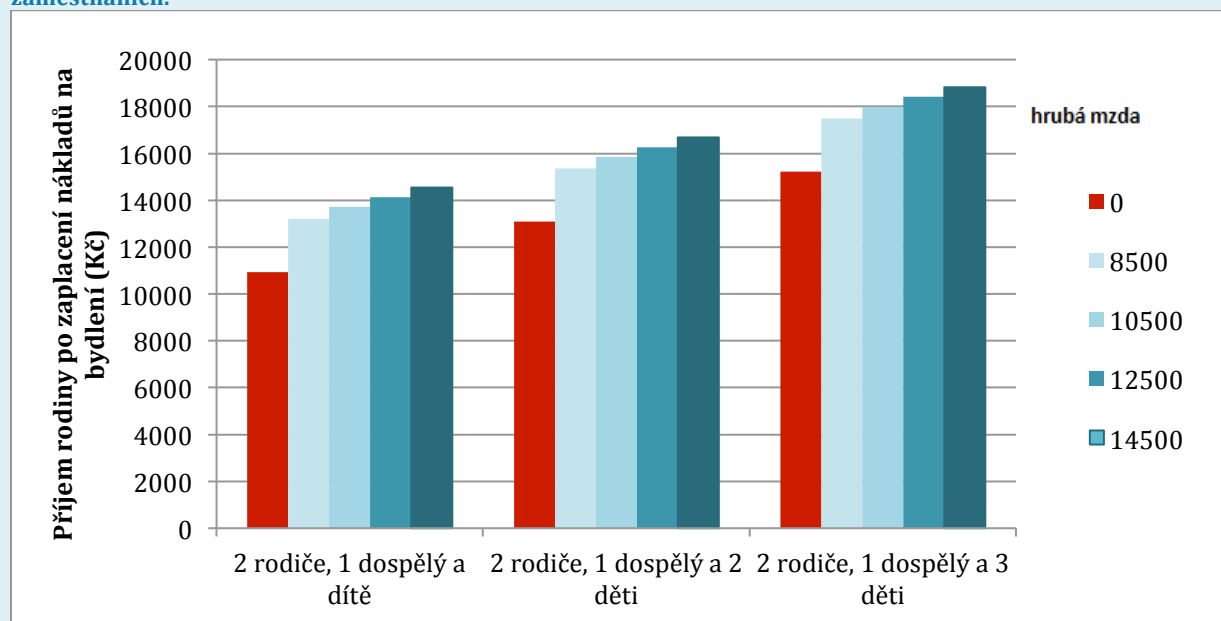
⁶ Měsíčně započítávané daňové zvýhodnění na děti může mít formu daňové slevy (pokud je měsíční záloha na daň po odečtení slevy na poplatníka vyšší nebo stejná jako zvýhodnění, pak je z daně odečítáno), nebo daňového bonusu (pokud je záloha po slevě na poplatníka nižší než daňové zvýhodnění na děti, je rozdíl přičítán ke mzdě ve formě daňového bonusu). V době realizace analýzy na 1117 Kč za každé dítě, maximálně za čtyři děti.

Mladí lidé žijí u rodičů

Finanční motivace k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání je velmi nízká u mladého dospělého, který žije s rodiči, kteří jsou příjemci sociální podpory.

- Současné nastavení systému sociálních dávek stanoví jejich výši na základě příjmů celé domácnosti. Očekává se tedy, že naprostou většinu příjmů ze zaměstnání mladý člověk použije pro potřeby domácnosti jako celku.
- Navýšení disponibilního příjmu domácnosti je se vstupem do zaměstnání nižší než v případě zaměstnání první dospělé osoby-rodiče (cca 30% čisté mzdy), vzhledem k tomu, že mladý dospělý nemá nárok na daňové zvýhodnění na děti.

Příklad 2: Domácnost se 3 dospělými, nezaměstnanými rodiči. Vstup dospělého dítěte na pracovní trh – disponibilní příjmy domácnosti (odečteny náklady na bydlení) podle počtu dětí při různě ohodnocených zaměstnáních.

Zdroj: Trlifajová, Kissová, Hurrle 2014

Domácnost bez dětí

S přijetím zaměstnání vystupuje osamělý dospělý ze situace hmotné nouze

- Pro osamělého dospělého je přijetí zaměstnání za mzdu, která by byla blízká minimální, nevýhodné, pokud by se vstupem do zaměstnání byly spojeny další náklady.
- S růstem hrubé mzdy se vstup do zaměstnání stává výrazně finančně výhodnějším, s přijetím lépe placené práce rostou disponibilní příjmy adekvátně s navýšením hrubé mzdy.

Situace manželů/páru bez dětí (již dospělé děti mimo domov) je velmi podobná samotnému dospělému.

2.2.2 Oslovení respondentů

Vzhledem k tomu, že rozhovory zahrnovaly citlivé otázky (neformální zaměstnání, zadlužení, exekuce apod.), bylo potřeba si určit, jak v rámci dostupného časového fondu a daného rozpočtu výzkumu zajistit zahrnutí většího počtu respondentů (podle domluvy se zadavatelem mělo jít minimálně o deset osob-příjemců dávek v každé z lokalit) a zároveň vytvořit otevřený prostor, ve kterém by se respondenti cítili komfortně. Z tohoto důvodu byl výzkum v obou lokalitách realizován ve spolupráci s osobami, která v regionu působí dlouhodoběji. V každém regionu šlo minimálně o dvě osoby - jednu zapojenou do projektů zaměřených na zprostředkování zaměstnání a dále pracovníci/pracovníka v nevládní organizace působící v sociální oblasti. Na základě jejich kontaktů byly vybrána naprostá většina respondentů, přičemž vedle výše popsanych kritérií byl způsob výběru upřesněn následujícím způsobem:

- Respondenti mají být osobami, jejichž situace je blízká (subjektivně vnímané) časté situaci příjemců dávek/nezaměstnaných v regionu – cílem bylo vyloučit případy, které jsou v rámci regionu neobvyklé nebo jde o určité patologické situace (drogy, alkoholismus, gamblerství).
- Romskou etnicitu jsme předem nedefinovali. Její posouzení a určení domácnosti jako romské se opíralo jak o subjektivní vnímání, tak o externí identifikaci/vnímanou vizualitu, která byla pro výzkum podstatná vzhledem k potenciálně odlišné zkušenosti s rasismem/diskriminací. Tato dvě kritéria se v rámci tohoto výzkumu ve všech případech vzájemně prolínala.

Několik dalších respondentů (2-3 domácnosti v každém regionu) pak bylo kontaktováno na základě doporučení respondentů, s kterými byly rozhovory realizovány.

2.2.3 Místo realizace terénní fáze – charakteristika lokalit

Výzkum byl realizován ve dvou lokalitách, které se obě nacházejí v regionech s vyšší mírou nezaměstnanosti a v nichž existují tzv. „sociálně vyloučené“ lokality. Nejde tedy o zachycení situace typické pro postavení nezaměstnaných/příjemců dávek v České republice jako celku. Z důvodu ochrany osobních dat respondentů byly tyto lokality následně anonymizovány a je o nich referováno jako o *Lokalitě 1* (L1) a *Lokalitě 2* (L2).

Lokalita 1 – městský charakter, regionální centrum v rámci regionu s vysokou mírou nezaměstnanosti, menší průmyslové zóny, nízký podíl volných pracovních míst pro osoby s nízkou kvalifikací, pokles počtu pracovních míst v důsledku transformace zejména průmyslu, v posledních letech. nárůst významu agenturního zaměstnání

Lokalita 2 – venkovský periferní region s horší dopravní dostupností (menší města/vesnice), nízký podíl volných pracovních míst pro osoby s nízkou kvalifikací v poměru k počtu nezaměstnaných, pokles počtu pracovních míst v důsledku transformace zejména v průmyslových odvětvích, které tvořily hlavní část zaměstnanosti v oborech, pro které byli místní obyvatelé v minulých letech převážně kvalifikováni.

2.2.4 Charakteristika respondentů

Respondenti-příjemci dávek – V rámci výzkumu byly vedeny rozhovory s 30 osobami z 26 domácností:

- 9 rozhovorů (8 + 1 v rámci pilotní fáze) v domácnostech, ve kterých žili dva **manželé/partneři a děti**. Ve většině případů šlo o rodiny s dvěma až třemi dětmi, ve dvou případech o jedno dítě, v jednom o pět dětí.
- 7 rozhovorů (6 + 1 v rámci pilotní fáze) v domácnostech **osamělého rodiče s dítětem** (z toho šlo v pěti případech o ženu), přičemž v jednom případě šlo o domácnost, kde byl manžel částečně přítomen, v jiném si žena nedávno našla partnera, její zkušenost nicméně odpovídala postavení matky-samoživitelky. Ve dvou případech šlo o domácnost se čtyřmi, respektive pěti dětmi (v prvním případě částečně již dospělé, v druhém případě o vdovce), v ostatních případech s jedním až dvěma dětmi.
- 5 rozhovorů s **mladými dospělými** po škole - ve třech případech (dva muži a jedna žena) žili respondenti s rodiči, dva respondenti (muž a žena) žili sami.
- 3 rozhovory v domácnostech **manželů/páru, kteří měli již dospělé** děti, které nežily ve společné domácnosti s rodiči.
- 2 rozhovory s **dospělými žijícím samostatně** (starší muž a mladá žena).

Většina domácností žila v nájemním bydlení, pět domácností žilo ve vlastním, obvykle zděděném domě. V některých případech šlo o bydlení nižší kvality v okrajových oblastech města/obce. Ani v jedné z lokalit se nicméně nenacházely sociálně vyloučené lokality většího rozsahu, které by byly funkčně a prostorově odděleny od obce. Ve většině případů šlo o domácnosti, které bydlely na daném místě dlouhodobě (v řádu let), v průběhu let se stěhovaly jednou nebo dvakrát, většinou kvůli potřebě většího bytu kvůli dětem, změně rodinné situace apod. Díváme-li se na vzdělanostní strukturu, 10 respondentů mělo minimálně středoškolské vzdělání (obvykle byli vyučeni), ostatní měli základní nebo nedokončené střední vzdělání.

Doplňující rozhovory:

Zaměstnanci Úřadu práce – se zaměstnanci úřadu práce bylo realizováno celkem 6 rozhovorů, v každé lokalitě byl veden rozhovor se zaměstnanci oddělení zprostředkování práce, oddělením dávek hmotné nouze a oddělením dávek státní sociální podpory. Ve všech případech byly rozhovory vedeny s osobami, které mají každodenní zkušenost se zpracováním žádostí. Ve všech případech šlo o úředníky, které jsou na úřadech práce zaměstnání dlouhodobě (v rozmezí 5 – 20 let), v některých případech šlo o osoby, které jsou zároveň ve vedoucích funkcích, zejména u menších úřadů.

Zaměstnavatelé – se zaměstnavateli byly v jedné lokalitě realizovány 4 rozhovory, ve druhé 3, přičemž třetí byl ve zkrácené podobě veden po telefonu. Tito respondenti byli vybíráni tak, aby šlo o potenciální zaměstnavatele osob s nižší kvalifikací. V obou lokalitách šlo o jednu osobu zaměstnávající ve stavebnictví, o dvě až tři osoby zaměstnávající v průmyslu (strojírenský, potravinářský, elektronický). Bohužel se vzhledem k časovému omezení terénní fáze výzkumu oproti původním očekáváním nepodařilo kontaktovat zaměstnavatele působící v oblasti velkoobchodu.

Další doplňující rozhovory byly v obou lokalitách realizovány se sociálními pracovníky a osobami zodpovědnými za realizaci projektů zaměstnanosti (celkem 4 rozhovory).

2.2.5 Vedení rozhovorů a zpracování dat

Rozhovory s příjemci dávek - Ve většině případů předcházela rozhovoru krátká informační schůzka s osobou zprostředkující rozhovor. Rozhovory byly realizovány dvěma osobami (výzkumníky) v místě vybraném respondenty, obvykle u nich doma, v některých případech za přítomnosti dalších členů domácnosti. Vzhledem k citlivosti témat nebyly rozhovory nahrávány. Z rozhovorů byly pořizovány pouze písemné poznámky, které byly následně přepsány. Tento postup vycházel z předpokladu, že nahrávání představuje pro osoby v marginalizovaných pozicích překážku/omezení výpovědi.

Rozhovory se zaměřovaly na tři základní okruhy témat, které se následně částečně promítly i do struktury tohoto textu – pracovní zkušenost a vnímané postavení na pracovním trhu, zkušenost se systémem sociálních dávek, celková situace domácnosti. Přesné zaměření rozhovorů se odvíjelo i od toho, jaké oblasti byly respondenty vnímány jako podstatné, jaké vnímali jako příliš citlivé apod. Jednotlivé rozhovory trvaly mezi jednou a půl hodinou a dvěma hodinami. Na závěr rozhovoru byla respondentům vyplacena finanční odměna. Formát vedení rozhovorů byl pilotován na dvou domácnostech v lokalitě 2.

Rozhovory s ostatními respondenty – Rozhovory vycházely z jednotné struktury zaměřené na činnost instituce/firmy. Rozhovory byly realizovány dvěma osobami (výzkumníky), byly z nich pořizovány písemné poznámky, které byly následně přepsány.

Záznam a zpracování dat – Od způsobu záznamu se odvíjelo i následné zpracování dat. Z rozhovorů byly pořizovány poznámky, které byly následně (zpravidla s odstupem několika hodin) přepsány. **Citace, které jsou v textu použity, tedy nejsou vždy přesným záznamem vyjádřením respondentů, ale jejich následnou rekonstrukcí.** I když přítomnost a komparace záznamů dvou osob umožňuje určitou triangulaci, přesto je třeba citace vnímat především jako parafráze, kterými jsme se zpětně snažili vystihnout vyjádření respondenta. V následujícím textu jsou v citacích použity zkratky označující respondenty ve formátu R a číslo respondenta, L a číslo pro označení lokality.

2.2.6 Některé limity výzkumu

Jedním z původních záměrů výzkumu bylo srovnat výpočet dávek u jednotlivců, se kterými byly realizovány rozhovory, s výpočty využitými pro modelové situace v rámci analýzy *Kdy se práce vyplatí?* Tento přístup byl však nakonec aplikován jen velmi omezeně. Hlavním důvodem bylo, že respondenti neměli přehled o tom, jak jsou jim dávky vypočítávány (viz kapitola 5) – zatímco příspěvek na bydlení je vyplácen zpětně a vypočítáván podle údajů v předcházejícím čtvrtletí, dávky v hmotné nouzi jsou počítány podle příjmů v předcházejícím měsíci. Navíc je u obou dávek poněkud odlišný přístup ohledně výpočtu nákladů na bydlení (zejména jde o striktnější pravidla pro započítávání nákladů na služby i dávek v hmotné nouzi – doplatku na bydlení). I když tedy respondenti zpětně rekonstruovali náklady a příjmy, nebylo možné přesně ověřit způsob jejich započítání pro výpočet dávek. V rozhodnutí o přiznání dávky je uvedena pouze výsledná částka, nikoliv již způsob jejího výpočtu. Ověření těchto údajů by vyžadovalo longitudinální přístup. Porovnání s modely příjmů bylo tedy použito spíše pro orientační kontrolu.

Způsob oslovování a vyhledávání osob sice umožnil vedení rozhovorů v poměrně otevřené atmosféře, přesto má určitá omezení. V případě zprostředkování rozhovorů prostřednictvím sociálních pracovníků bylo sice jedním z kritérií, aby respondenti byli osobami, jejichž situace je blízká (subjektivně vnímané) časté situaci příjemců dávek/nezaměstnaných v regionu, přesto lze předpokládat, že s účastí ve výzkumu souhlasily spíše aktivnější/sebevědomější osoby. V Lokalitě 1 pak bylo mimo jiné úzce

spolupracováno s místní sociální pracovníci-Romkou, jejíž sociální sítě zahrnovaly ve větší míře respondenty-Romy, kteří žili v lokalitě dlouhodobě, byli zapojení do lokálních sítí. Dále je možné, že výzkum poněkud silněji zachycuje perspektivu respondentek-žen, které byly v některých otázkách otevřenější.

V průběhu výzkumu se ukázalo, že někteří respondenti jsou příjemci dalších dávek, než výše vymezených (v jednom případě šlo o vdovské dávky, v dalším o absenci zkušenosti s dávkami v hmotné nouzi). Přesto jsme nakonec tyto respondenty do výzkumu zařadili v částech, kdy tato skutečnost neimplikovala odlišné postavení.

3 Marginalizace na pracovním trhu a vnímaná dostupnost práce

Pro debatu o motivaci k zaměstnání je zásadní rozlišovat mezi neochotou pracovat a nedostupností práce. V následující části shrneme jak je situace na pracovním trhu a možnost nalezení zaměstnání vnímána osobami v marginálním postavení na pracovním trhu.

V úvodu studie byla marginalizace na pracovním trhu definovaná jako omezení přístupu k některým segmentům pracovního trhu a zaujetí tzv. okrajové pozice na trhu práce obvykle spojené s přijetím nejistých zaměstnání nebo zaměstnání s nevyhovující kvalitou. V následující části již nejde o normativní uchopení marginalizace, ale o zachycení zkušenosti osob, které se v takovéto situaci nacházejí. K představě nezaměstnaných jako osob, které se práci vyhýbají, stavíme do kontrastu jejich reálnou zkušenost s hledáním práce a dostupnými formami zaměstnání.

Porozumění této zkušenosti je podstatné ze dvou důvodů. V úvodu zmiňované modelování finančních motivací k zaměstnání oproti dávkovému systému použitému v analýze „*Kdy se práce vyplatí?*“ pracuje s protikladem zaměstnání na plný úvazek a s různou výší mezd oproti pracovní neaktivitě. Tento postup lze aplikovat pouze v momentě, kdy je zaměstnání dostupné. Vnímání situace na pracovním trhu ze strany uchazečů o zaměstnání je zároveň podstatné pro hledání odpovědi na utváření motivace k hledání zaměstnání. Dlouhodobá negativní zkušenost nedostupnosti zaměstnání může vést k určité skepsi ohledně možnosti změny situace a tedy i ztrátě motivace pro další snahu a naopak - vnímaná možnost změny motivaci zvyšuje (Sirovátka & Šimíková 2013, Hora, Žižlavský 2009).

Následující kapitola je rozdělena do čtyř částí. První se věnuje formám zaměstnání, se kterými měli respondenti zkušenost. V druhé se zaměříme na vnímanou dostupnost zaměstnání na pracovním trhu. Dále navazuje část věnovaná zkušenostem s úřadem práce při zprostředkování práce. V závěru kapitoly se pak krátce věnujeme roli sebe-prezentace jako dobrého pracovníka.

3.1 Pracovní zkušenost - formy zaměstnání

V době realizace rozhovorů měla o něco více než třetina respondentů práci na hlavní pracovní poměr. Ve většině případů šlo o veřejně prospěšné práce, případně dotovaná místa. Naprostá většina respondentů nicméně měla předchozí pracovní zkušenosti s prací na plný úvazek v zaměstnaneckém poměru, výjimkou byli mladí lidé a matky, které nastoupily na rodičovskou po dokončení školy, eventuálně ještě v době studia. Vedle toho měla značná část respondentů zkušenost s pracemi přes různé formy dohod, používaných nejen na dočasné, ale i dlouhodobé formy zaměstnání, a s neformálním zaměstnáním.

U většiny respondentů byl ve způsobu, kterým popisovali svou zkušenost na pracovním trhu, **patrný trend nárůstu krátkodobého/nejistého zaměstnání v posledních letech**, což se projevovalo prodlužováním období nezaměstnanosti, nárůstem podílu prací na různé formy dohod, růstem významu dotovaných pozic. Tento trend je částečně zachycen v tabulce níže, jejímž cílem je ilustrovat vývoj forem zaměstnání od vstupu na pracovní trh/ukončení vzdělání (levá strana tabulky). Tabulka nezachycuje situaci všech domácností, ale pouze těch, u kterých bylo možné pracovní historii alespoň rámcově rekonstruovat.

Při čtení následujícího textu je třeba mít na paměti, že popisované formy zaměstnání nejsou spektrem, ze kterých by si respondenti volně vybírali, ale často jedinou dostupnou formou práce/přivýdělků. Jejich výběr odráží spíše nutnost/dostupnost dané práce než preferenci. Význam polo-formálního a neformálního zaměstnání odráží celkový nedostatek práce na plný úvazek, respektive její nedostupnost.

3.1.1 Formální zaměstnání

Jak bylo popsáno v metodologické kapitole, rozhovory byly realizovány v regionech s vyšší mírou nezaměstnanosti, které v posledních deseti letech procházely procesem transformace. V jejím důsledku došlo k **výraznému úbytku pracovních míst**. Kromě poklesu možností zaměstnání se zhoršila i jeho kvalita a stabilita (nárůst dočasných a agenturních zaměstnání, které bylo vnímáno zejména v Lokalitě 1). Problém nedostupnosti zaměstnání je klíčový pro porozumění situace osob, které se pohybují mezi nejistými, nízko-hodnocenými zaměstnáními a dávkovým systémem. Na to, co přesně – kromě vysoké míry nezaměstnanosti a nízkého počtu volných pracovních míst v lokalitách, kde byl výzkum realizován – prohlášení *nedostupnost práce* znamená, se podrobněji zaměříme v kapitole 4 v kontextu diskuze ochoty a motivace přijímat určité pracovní pozice.

Zejména u střední a starší generace popis jejich pracovní zkušenosti často začínal reflexí proměny ekonomické situace v regionu:

„Já jsem furt někde dělal, od roku devadesát (výčet míst), až teď posledních pět let jsem na pracáku, tady ta práce není.“ (R16L2, muž, pár/manželé, dospělé děti)

„Já jsem někde dělal a pak ty firmy, krachly, zavřely se... to bylo takový období, já si připadal, že kam přijdu, tam to zavřou.“ (R5L2, muž, rozvedený, bez rodiny)

„My jsme si koupili dům a stěhovali se do něj. Chtěli jsme pryč z paneláku. Manžel tady měl práci a já jsem byla přesvědčená, že tady rychle něco najdu v nějaké továrně. Jenže najednou nic nešlo sehnat a po dvou letech zrušili firmu, kde manžel pracoval.“ (R11L2, žena, manželé/pár, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělé/mimo region)

„Já jsem šestnáct let dělal v T., měl jsem na začátku deset tisíc, postupně jsem se dostal až k patnácti, někdy až dvaceti tisícům ke konci. To byly perfektní peníze... to co člověk má, toho si neváží, ale tam to vedení bylo skvělé, byly odbory. Jak se jinde chovají k lidem, to je strašné.“ (R3L2, muž, rozvedený, jedna dcera)

U mladších respondentů již naprostá většina respondentů neměla jinou zkušenost s prací v zaměstnaneckém poměru než v rámci **veřejně prospěšných prací**, případně jiných, dočasných dotovaných projektových pozic. Řadou respondentů, včetně těch, kteří měli v minulosti stabilní zaměstnání, byl právě tento typ prací vnímán **jako jediná dostupná forma zaměstnání** na hlavní pracovní poměr:

„Teď je to nějak divný s tou prací... Dívám se na internet, v novinách, zkusila různě psát, ale neodepsali... Já tu nevidím žádnou možnost práce, kromě té u obce.“ (R11L2, žena, manželé/pár, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělé/mimo region)

„Tady není práce (...) My se do práce nechytne, když nás nevezme město. Nevím, co budeme dělat až to (VPP) teď skončí a už ho neprodlouží.“ (R16L1, muž, pár/manželé, dospělé děti)

Vyjma státem dotovaných pozic byla většina respondentů v posledních letech **nejčastěji zaměstnána přes různé formy zaměstnání na dočasné smlouvy** („na dohodu“). Subjektivně byla vnímána vyšší dostupnost těchto prací pro muže (zejména ve stavebnictví), kdy šlo častěji o dlouhodobější zaměstnání. U žen šlo častěji o dočasné nebo sezonní práce (turismus, pohostinství), případně práce v obchodních řetězcích.

Zaměstnání přes dohodu bylo vnímané oproti zcela neformální práci jako určitá forma ochrany. Obvykle nešlo o typ úvazku, který by byl preferován samotnými respondenty, častěji byla akcentována preference tohoto formátu ze strany zaměstnavatele:

„Mám vždycky sezonní práci v hotelu, vždycky je to na DPP, tak je to maximálně na 300 hodin, taky tam ani na dyl nechtěj lidi... ale ten zaměstnavatel je slušnej, platěj na tu dohodu deset tisíc a ještě bokem dávaj zdravotní.“ (R1L2, mladá žena, bez rodiny)

„Úplně načerno jsem nikdy nedělal, vždycky tam byla ochrana přes tu smlouvu (DPP)... já jsem vždycky dělal jenom na dohody, sedm let jsem takhle dělal u jednoho podnikatele, a to byl milionář – a nechtěl na mě ani odvádět sociální a zdravotní. (...) Pak jsem dělal přes dohodu u kamaráda, a on mi říkal, Pepo, já i když ti dám (pozn.: práci na hlavní pracovní poměr za) minimální mzdu, tak se mi to nevyplatí. (...) Ted' mám ale slíbenou pracovní smlouvu, dva roky jsem chodil za šéfem, ted' jsme domluvení, že mi to dá – půjde to přes projekt, ale dal by mi to i tak – já jsem mu řekl, ať si mě vyžádá přes pracák, on to (pozn.: dotovaná projektová místa) vůbec neznal.“ (R26L1, muž, pár/manželé, dospělé děti, střední věk)

„Třeba jsem se byla ptát na práci v tady v trafice. Když jsem tam přišla, tak mi majitelka řekla, že by mě vzala, ale že se jí to nevyplatí mě zaměstnat kvůli odvodům a že radši vezme nějakou důchodkyni.“ (R15L1, žena, manželé/pár, 4 odrostlé děti)

Většina osob zaměstnaných přes dohodu si sama platila zdravotní pojištění. Sociální odvody platila jen menšina osob. Nejčastěji to bylo zdůvodněno příliš vysokými náklady, u některých navíc znásobených skeptickým postojem vůči smyslu sociálního pojištění, ve stylu „*důchodu se stejně nedožijeme*“.

Většina respondentů, která pracovala přes dohody, neměla zkušenost s využitím daňových slev a zvýhodnění (zejména daňové zvýhodnění/bonus na děti) uplatnitelné v těchto případech při ročním zúčtování daně. Podle informací z rozhovorů byly příjmy pro nárok dostačující, nicméně o možnosti bonus uplatnit respondenti nevěděli. U některých respondentů se pak dá předpokládat, že i přes zaměstnání na bonus vzhledem k formátu smluv nedosáhli⁷. Jinými slovy – jestliže reformy daňového a dávkového systému okolo let 2007/2008 (snížení příspěvku na děti, zvýšení daňového bonusu na děti pro zaměstnané) měly vést ke zvýšení výhodnosti zaměstnání a zlepšení finanční situace pracujících rodiny s dětmi (Průša, Víšek, & Jahoda 2013; Šimíková 2012; Horáková, Jahoda, Kofroň, Sirovátka, & Šimíková 2013), z výpovědí respondentů se zdá, že se nedotýkají těch, kteří jsou zaměstnání jinak než na hlavní pracovní poměr.

Zaměstnání prostřednictvím dohod je někdy v populárním diskurzu vnímáno jako způsob „zneužívání“ štědrého státu, který umožňuje příjemcům dávek mít odměnu za práci a zároveň zachovat přístup k státní podpoře. Takovéto využití dohody jen jako formálního zastřešení⁸ s cílem být nadále registrován na úřadu práce (platba zdravotního pojištění) a čerpat dávky se v rozhovorech neobjevovalo. Většina osob, které byly dlouhodobě zaměstnány přes dohodu, nebyla na úřadu práce registrována. Je nicméně možné, že šlo o velmi citlivé téma, které se respondenti báli podrobněji popisovat. Obava z kontrol a dopadů vyřazení z databáze byla velmi silná.

⁷ Daňový bonus může uplatnit poplatník, který ve zdaňovacím období měl příjem podle § 6 (Příjmy ze závislé činnosti), § 7 (Příjmy ze samostatné činnosti), § 8 (Příjmy z kapitálového majetku) nebo § 9 (Příjmy z nájmu) alespoň ve výši šestinásobku minimální mzdy; u poplatníka, který má příjmy pouze podle § 9, nesmí výdaje převýšit tyto příjmy.

Do těchto příjmů se nezahrnují příjmy od daně osvobozené, příjmy, z nichž je daň vybírána srážkou podle zvláštní sazby daně s výjimkou příjmů, u nichž se uplatní postup dle § 36 odst. 7 nebo 8 a příjmy, které jsou podle § 38f vyjmuty ze zdanění. Nejsou zahrnuty příjmy pod § 10 (jednorázové příjmy apod.).

⁸ Uzavření smlouvy jen na nízkou částku – nekolidující zaměstnání.

3.1.2 Neformální zaměstnání

Zcela neformální zaměstnání, kdy nebyla uzavřena žádná smlouva, bylo mezi respondenty využíváno převážně na **jednorázové práce, tzv. „melouchy“**, výpomocné práce na půl den, víkend. Obecně bylo vnímáno, že tyto práce jsou lépe dostupné pro muže (stavebnictví, lesnictví, zemědělství). Naopak pro ženy je velmi obtížné sehnat jednorázové práce, přičemž jde obvykle o úklidové práce. V obou lokalitách byla opakovaně zmiňována obvyklá odměna pro muže pět set korun za den práce (obvykle devět až deset hodin denně, někdy i více). Ti, kteří práci organizovali nebo jejich blízcí příbuzní, mohli mít příjem vyšší. Celkový příjem domácnosti z neformálních prací, vzhledem k jejich omezené dostupnosti, byl většinou odhadovaný na tisíc nebo dva tisíce za měsíc. Rozhovory byly nicméně realizovány na začátku zimy. Je možné, že v létě mohou být tyto příjmy vyšší.

Jak bude popsáno dále (kapitola 6.1), možnost přivýdělku byla domácnostmi vnímána jako klíčová pro zajištění základních financí. Velmi podstatnou roli pro získání neformálního zaměstnání přitom hrály sociální sítě a kontakty v místě bydliště, od nich se odvíjelo i finanční ohodnocení. Pro některé respondenty tak bylo velmi obtížné sehnat jakýkoliv přivýdělek. Je zajímavé, že na rozdíl od formálního pracovního trhu pro získání takovéto práce nehrála tak podstatnou roli etnicita – což je možné vnímat jako negativní dopad diskriminace, která vede k tomu, že pro řadu Romů je podobný typ zaměstnání jeden z mála dostupných (zejména nekvalifikované dočasné práce ve stavebnictví měly některé rysy etnického businessu):

„To jsou různé sub-sub-subdodávky, vezme to nakonec jeden Romák, na živnosták a ostatní pro něj dělají za 50-60 korun na hodinu. Je to bída, ale ti lidi tam jdou. Takhle se tu teď opravují potoky, dělají terasy.“ (R27L1, sociální pracovníce/vedoucí romského nízkoprahového zařízení)

„Všechno ostatní (kromě VPP) jsem měla na černo, úplně načerno. Oni vám neradi dávají smlouvu. I tady v kravině (úklid) jsem dělala na černo... Ptala jsem se, jestli mi dají smlouvu nebo alespoň dohodu, ale oni říkají, že se to nevyplatí, a pak říkají, že se to nevyplatí i vám.“ (R11L2, žena, pár/manželé, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělá/mimo region, původně dlouhodobě zaměstnaná v továrně)

„Není takový člověk, který sedí doma a nepracuje. Vždycky někde dělají načerno... Ten, kdo chce pracovat, vezme jakoukoliv práci za jakékoliv peníze... Jsou tu lidi, kteří využívají těch, co vezmou jakoukoliv práci a špatně jim platí.“ (R24L2, muž, rozvedený)

Poslední citát ukazuje na vysokou zranitelnost takto zaměstnaných osob. Téměř všichni respondenti se setkali s tím, že jim nebyla vyplacená odměna. V některých případech mohlo jít o práci na hraně pracovního vykořisťování. Takovouto zkušenost popisoval jeden z respondentů zaměstnaný bez jakékoliv smlouvy (respektive „se smlouvou v šuplíku pro případ kontroly pro zaměstnavatele“), který tuto práci přijal v důsledku akutní potřeby uhrazení nákladů a hrozbě vystěhování. Podobně zmiňovali dva respondenti tlak okolí nebo vlastní ochotu v krizové situaci pracovat za jídlo:

„Já jsem pak už hledal, kde se dalo. Dostal jsem kontakt na jednoho člověka. Původně říkal, že mi dá stovku na hodinu. Pak se neozval. Věděl, že jsem v průseru. Když jsem mu pak volal, nabízel pak šedesát korun. Nakonec, že se začíná na padesáti... Ale musel jsem to vzít (...) Pak mi strhával ze mzdy nějaký chyby (pozn.: následoval podrobný popis neoprávněné srážky ze mzdy). Z výplaty jsem dostal o dva tisíce míň (...) Lidi se tam točí. Stále má jen 3, 4 lidi. Ostatní se střídají. Lidé, kteří jsou ve velmi špatné finanční situaci, mix. Necháňují se zneužívat. Lidi se tak bojí. Část jich je na dávkách. Když přijde kontrola, říkají nám to, ať utečeme (...) Ti podnikatelé se tady chovají jako prasata. Kluci chodí pod svojí lidskou důstojnost, ponižují se. Bylo mi z toho špatně, to jsem ještě neviděl. Ten chlap zaměstnával hodně starší lidi. Jak se k nim choval... (...) Se smlouvou je to lepší. Jednají s vámi jinak. Když je tam člověk na

černocha, tak jen koukají na to, jak vás sedřít.“ (R8L2, muž, s partnerkou a dítětem, bez sociální sítě v regionu)

„Při té práci, co teď mám (pozn.: jedná se o dojíždění, třísměnný provoz), se moc žádná brigáda dělat nedá. Jenom občas něco po známých, z církve. Jsem třeba sekal trávu za jídlo.“ (R3L2, muž, rozvedený, jedna dcera, v exekuci)

„Řežu dřevo, naposledy jsem to dělal v červnu. Dávají mi padesát korun na hodinu. Nebo jsem byl kosit k nějakým ženským, slíbila mi dvě stovky. Po čtyřech hodinách práce mi dala stovku. Vlastní kosu jsem si musel donést. (...) Nerad už dělám takový melouchy. Zkouší to na vás. Tady ti místní ze vsi ví, že jsem na mizině, tak chtěj, abych dělal za jídlo. Něco mi slíbí, a pak mi to nedají.“ (R5L2, muž, rozvedený, bez rodiny)

Vztahu mezi neformálním zaměstnáním a motivací k přijetí nízko-hodnocené práce se budeme věnovat podrobněji v kapitole 4 a 6.

3.2 Vnímaná dostupnost zaměstnání

Jak již bylo opakovaně zmiňováno, možnost práce, a zejména pak stabilní práce, byla v obou regionech vnímána jako velmi omezená. Nedostatek pracovních příležitostí formuje způsoby hledání zaměstnání. Nejedná se o soutěž mezi jednotlivými zaměstnavateli o pracovníky, ale spíše o soutěž o pracovní místa. Zde je důležité podotknout, že tato situace se dotýká především osob s nižším vzděláním/kvalifikací. V obou regionech byl naopak zaměstnavateli silně pocítován nedostatek pracovníků s vyšším vzděláním nebo specifickou a odbornou kvalifikací. Také nabídka pracovních míst byla pro tuto skupinu, dle dostupných analýz místně příslušných úřadů práce, výrazně vyšší, stejně jako motivace zaměstnavatelů k dlouhodobému udržení těchto zaměstnanců. Jaké cesty byly v tomto kontextu vnímány jako klíčové pro získání zaměstnání?

Na úvod je zároveň třeba zmínit, že výpovědi, se kterými v této části textu pracujeme, jsou do určité míry ovlivněny snahou udržet obraz sebe sama jako dobrého pracovníka, jak je podrobněji popsáno v kapitole 5.1. To vedlo k tomu, že v některých rozhovorech naznačované pocity skepse, bezvýchodnosti, možné náznaky deprese, byly ve výpovědích zastoupeny méně.

3.2.1 Vlastní hledání zaměstnání

Všichni respondenti popisovali sami sebe jako osoby, které práci aktivně hledají. V této chvíli je podstatné zdůraznit vnímaný kontrast mezi vlastní aktivitou a jejím dopadem. Respondenti popisovali místa, která v rámci hledání práce v poslední době navštívili. Nicméně vzápětí doplnili, že v naprosté většině případů byla tato hledání neúspěšná. Vracíme se tak opět k problému, který bychom mohli stručně shrnout tvrzením, že *„tady práce není“*. To bylo leitmotivem velké části příběhů respondentů. Mezi nimi převažovalo vědomí, že spadají mezi jedince, kteří i přes vlastní snahu najdou na pracovním trhu uplatnění jen obtížně, což odráželo objektivní strukturální podmíněnosti jejich situace. Takový způsob interpretace vlastní situace nicméně neplatil pro všechny. V některých rozhovorech bylo zdůrazňováno, že při dostatečné osobní snaze se práci podaří najít, byť i jen dočasnou:

„Teď je to nějak divný s tou prací... Dívám se na internet, v novinách, zkusila jsem různě psát, ale neodepsali... já tu nevidím žádnou možnost práce, kromě té u obce“ (R11L2,

žena, pár/manželé, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělá/mimo region, citát byl již jednou použit výše)

„Hledal práci, projezdil jsem vše 20 kilometru okolo, dojížděl to do poslední koruny, pak byl už jen na hmotné nouzi (...) člověk měl pocit, že selhal, já jsem jen seděl doma (...) a pak jsem si říkal ne, ještě to nevzdám (...) nakonec jsem sehnal práci přes K. (pracovník v místní NNO)“ (R3L2, muž, rozvedený, jedna dcera)

„Nebyl pro mě problém najít práci, chodila jsem, posílala jsem životopisy, prostě se člověk musí snažit „když člověk chce, tak práci najde“ (R6L1, matka, rozvedená, 2 děti, splácí insolventi)

V řadě rozhovorů bylo zdůrazňováno, že úspěch v hledání práce je především výsledkem vlastní aktivity – slovy jedné z respondentek: *„Každou práci, co jsem si našla, jsem si našla sama“*. Jako hlavní nástroj pro hledání práce byly popisovány osobní kontakty, internet, inzeráty a především pak osobní dotazy u zaměstnavatelů, kteří by mohli nabízet pracovní místa⁹. Rozsah a charakter sociálních sítí byl přitom vnímán jako klíčový. Podle zkušenosti respondentů je velká část pozic, na kterých by mohli být zaměstnáni, a to zejména stabilní pracovní pozice nabízející adekvátní mzdu, často obsazována primárně na základě osobních kontaktů a doporučení. Pro ty, kteří do těchto sítí nejsou zapojení, pak často tato práce není dostupná:

„Manžel měl práci v A. (pozn.: továrna), ale sehnal ji až přes známého, kamaráda, se kterým hraje fotbal. Předtím se tam chodil hlásit několikrát. Nikdy se neozvali zpátky.“ (R13L1, žena, manželé/pár, dvě děti)

„V těch továrnách, jak jste byli, tak tam dělají lidi třeba 40 let a tam nás nepustí.“ (R16L1, muž, manželé/pár, odrostlé děti)

„Když vypadne nějaký pracovník/nové místo, mají už přes svoje známé vybrané konkrétní lidi. Ted' už berou (pozn.: v továrnách) jen přes agentury (...) Tam člověk bere mnohem míň, než v kmeni, ale pořád kolem 15 tisíc. Já jsem všude zapsanej, ve všech agenturách, ale neozvou se.“ (R20L1, manželé/pár, 2 děti)

Vlastní aktivita a zapojení do sociálních sítí byly stavěny do kontrastu k omezené roli zprostředkování práce úřadem práce. Tomuto tématu se věnujeme v následující kapitole 3.3. Pro možnosti nalezení práce hrálo roli i to, jaká práce je vnímána jako přijatelná (viz kapitola 4) a individuální schopnosti a motivace. Vedle toho vnímání možnosti nalézt práci ovlivňovaly další charakteristiky respondentů. Jednalo se například o apriorní kategorizace uchazečů o práci aplikované některými zaměstnavateli, a to na základě příslušnosti uchazečů k určité skupině. Těm je věnována následující subkapitola.

3.2.2 Diskriminace a další (externí) bariéry

Charakteristiky skupin, které vnímaly svou situaci na trhu práce jako obtížnější, odpovídají faktorům identifikovaným v řadě studií jako klíčové bariéry pro uplatnění na pracovním trhu (věk, etnicita, pohlaví, vzdělání apod.). Stejně tak platí, že v případě, kdy dochází ke kumulaci těchto faktorů/charakteristik znevýhodnění u jedné osoby, dochází k jejich vzájemnému posilování. V rozhovorech byla tematizovaná zejména romská etnicita, dále péče o děti, okrajově i věk, což bylo dáno zřejmě nízkým podílem starších osob mezi respondenty:

„Asi jsem pomalejší, maj proti mě výhrady. Ale já těm mladejm klukům nestačím.“ (R5L2, muž, rozvedený, bez rodiny)

⁹ Podobně smýšleli v rozhovorech i zaměstnavatelé, ke kterým chodí lidé nabízet životopis v průběhu roku, nezávisle na inzerci volných pracovních míst.

Velmi silně pak byly vnímány omezené možnosti zaměstnání u **žen s dětmi**, zejména pak pokud byly s dětmi samy. V jednom případě byl rozhovor veden s mužem, který po smrti ženy zůstal s dětmi sám, situaci vnímal velmi podobně:

„Nikde mě nechtěli vzít. Nechtěli samotnou matku s dětmi, že si nemůžou dovolit, aby jim nikdo nepřišel do práce... Jediný pohovor, kam mě pozvali byl X. (pozn.: jeden z lokálních hypermarketů). Ptali se jestli mám děti – a už se pak nikdy neozvali.“ (R21L1, žena, rozvedená, dvě děti)

„Já jsem 7 let dělal v jedné firmě pomocného dělníka, na smlouvu, plat 15 - 17 000. To byla parádní práce i peníze. Ten šéf je jak můj druhý otec... Umřela družka, musel jsem na mateřskou s malým. Teď mě nikdo nevezme, protože bych nestihl vyzvednout děcka ze školky.“ (R4L2, muž, vdovec, 5 dětí)

Jak bylo zmíněno v úvodu, zhruba polovinu respondentů tvořili Romové. Vnímaná **diskriminace** na etnickém základě byla jako bariéra uplatnění na pracovním trhu podstatně silněji vnímána v Lokalitě 1, což může být ovlivněno tím, že jde o městský prostor s vyšší mírou anonymity. Oproti menším obcím je zde výrazně menší možnost individuálního vnímání jednotlivce na základě jeho schopností:

„Třeba jsem byl v chráněné dílně. Ta paní mi po telefonu říkala, že mě vezmou, ale když mě viděla, tak už tak nemluvila, že už vzali nějakou jinou paní. (...) Nejhorší je, že se jdete zeptat někam, jestli je práce a ten pán se vám směje do očí. On se mi směje do huby, pro tebe, takovou opicí?“ (R23L1, mladý muž, Rom)

„Proč se stěhovat, když to je všude pro Romy stejné? Tady není práce, nic, ale jinde – jinde to je stejně v prdeli.. My se do práce nechytím, když nás nevezme město. Nevím, co budu dělat až to (pozn.: VPP) teď skončí a už ho neprodloužej.“ (R15L1, muž, manželé/pár s dospělými dětmi, citát byl již použit výše)

„Známy, co má dílnu, ten by cikány nezaměstnal – ale když jsem mu v sobotu nesla svačinu tak tam dělalo načerno deset Romů.“ (R17L2, žena, bez rodiny)

V této lokalitě se silné, a velmi explicitní, rasistické předsudky objevily i u dvou ze tří dotazovaných zaměstnavatelů. Obvykle šlo o paušalizaci jednotlivých negativních zkušeností, někdy jen o replikaci mýtů. Explicitní přiznání této formy diskriminace navíc odráží vysokou míru společenské přijatelnosti:

„S Romy je problém. V minulosti, když tady byli někteří zaměstnaní, jsem je musela chodit domů budit. Nemají hygienické návyky a podobně. Ve školách se je nenaučili, chodí špinaví, neoholení, bezzubí... Posílají je sem z pracáku, ale já už jsem s nima domluvená, abych neměla problémy se zákony a soudy. Nějakým způsobem tu chvíli přežiju, a pak jim řeknu, že ne (...) Byl jeden mladší kluk se stavebkou, který byl z lépe zajištěné rodiny a dobře se učil, takže to šlo, ale to byla výjimka.“ (R32L2, personalistka v průmyslové firmě)

„Chodí se sem ptát na práci i Romové – ale já je neberu. Oni jen zneužívají systém, choděj na nemocenské, postávaj, žvaněj. Pro ně není kriminál trest. Oni nemaj o co přijít... Ti nekvalifikovaní lidi musej dělat za málo korun. Dneska nás ten bagr vyjde levnějš než stádo těchle hnědejch kopáčů...“ (R31L2, majitel stavební firmy, 60 stálých zaměstnanců)

U mladých lidí byla jako bariéra tematizován **nedostatek praxe a neadekvátní vzdělání**. V tomto případě se nicméně přístup velmi lišil. Zatímco někteří vnímali nedostatečné vzdělání jako svou chybu, jiní jej vnímali jako jeden z faktorů, jehož změna stejně nezlepší situaci. S touto tematizací jsme se setkali zejména u některých, nikoliv u všech, mladých Romů, kteří silně vnímali diskriminaci na pracovním trhu. U starších lidí bylo vzdělání méně často vnímáno jako bariéra, kterou není možné překonat. Bylo spíše reflektováno jako určitá danost a popisováno v kontextu celkového úbytku pracovních příležitostí a změny situace na pracovním trhu:

„Chci zpátky do školy, bez vzdělání je to nanič. (..) Já jsem byla hloupá, myslela jsem, že škola je nanič, ale teprve pak člověk zjistí, že to tak není... Ale na to si musí každý přijít sám... Mě je asi jedno i do jaký školy, klidně i zpátky na tu cukrářku. Když ukážete, že máte výuční list, tak vás berou jinak, než když jste vyšli ze základky... Hlavně, abych něco měla. S výučním listem se líp něco hledá.“ (R2L2, mladá žena, bez rodiny, bydlí u rodičů)

„Já jsem byl tak vychovanej. Nechtěl jsem se učit, že sem si myslel, že když makáš, tak se uživíš.“ (R5L2, muž, rozvedený)

Dva z respondentů vstoupili na pracovní trh mimo region¹⁰, v němž byl výzkum realizován. V obou případech šlo o přesun z osobních důvodů do regionu s výrazně vyšší mírou pracovních příležitostí. V obou případech **stěhování** nicméně vedlo k tomu, že se respondenti i přesto, že byli zaměstnaní, dostali do velmi složité situace. Podstatnou roli zde hrála absence kapitálu, který by sloužil jako pojistka, nejistá forma zaměstnání, nízká mzda a především pak absence místních kontaktů, o které by bylo možné se v krizové situaci opřít. To ilustrují následující citace:

„Přestěhoval jsem se za přítelkyní do X., předtím jsem tady měl být, stabilní práci.... V X. jsem tenkrát vzal první slušně placenou práci, co mi nabídli, ve velkém skladu v K., přes agenturu. Ve smlouvě slíbili 18 tisíc za měsíc. Nemohl jsme najít bydlení, až pak jsem sehnal něco přes známého v církvi, ale na to, že to bylo přes církev, to nebylo nějak levný... Když jsem nastoupil, bylo všechno špatně. Odměna se vážala na to, kolik jsi toho udělal. Za jednu bednu bylo 50 haléřů. Ty normy nešlo splnit. Byli tam chlapi, co bouchali 12, 14 hodin denně, o víkendech, měli rodiny, který museli živit. Spousta cizinců. Jezdil jsem jen do práce a domů spát. Na nikoho jsem neměl čas, a stejně jsem nevycházel s penězi... Nezvládal jsem to. Ze dne na den jsem pak utekl, vrátil jsem se. V té době se mi rozpadl vztah. Všechno bylo špatně.“ (L1R3, rozvedený, 1 dcera, v současnosti v exekuci)

„Přes jednoho chlápka tady jsem se dostal do X. (pozn.: průmyslová zóna vzdálená asi 100 km). On jim tam dělá dohazovače. Nejdřív jsem dělal v jedné firmě, ale nějak tam neseděly smlouvy, platili částečně na ruku, bylo to divný. Pak jsem si tam našel jinou práci, na inzerát... Měl jsem za tu práci za minimální mzdu plus trochu něco prémie. Podnájem jsem zrušil, byl jsem na ubytovně. To se nedalo. Nedalo se tam normálně žít. Nemohl jsem utáhnout normální podnájem, z toho se nedalo žít (...) Pak jsem se vrátil sem, tady mám aspoň bydlení.“ (R5L2, muž, rozvedený, bez rodiny)

Oba tyto příběhy ilustrují, že pro osoby s nízkými příjmy, které obtížně pokrývají nečekané výdaje (viz. kapitola 6.2) **může být stěhování velmi rizikové**. Jak bylo ukázáno výše na příkladu hledání (neformálního) zaměstnání (kapitola 3.2), a jak ještě popíšeme dále v kontextu skládání příjmů (kapitola 6.1) nebo hledání bydlení (6.2), je nedostatek finančního, ale i dalšího kapitálu částečně kompenzován prostřednictvím sociálních sítí, které slouží jako záchranná síť. Absence sociálních sítí v místech, které nabízejí ekonomické příležitosti, tak výrazně zvyšuje náklady a rizika stěhování. Neochotu ke stěhování „za práci“ tedy nelze v tomto kontextu jednostranně interpretovat jako neochotu pracovat.

¹⁰ Kromě nich mělo několik osob – Romů – zkušenost s prací v zahraničí - Anglie, Německo. Práce byla často nalezena přes existující příbuzenské sítě, důvodem návratu byly v některých případech vnímaná nákladnost života, v dalších silné lokální a sociální vazby v Česku.

3.3 Zprostředkování práce

Jak do této situace vstupují státní politiky? Úřad práce by měl být základní institucí, která pomáhá dlouhodobě nezaměstnaným k získání práce. Ostatně tak je popisována jeho role v informačních materiálech: „Na ÚP ČR žádáte především o zprostředkování zaměstnání, nikoli jen o podporu v nezaměstnanosti. Také není možné požadovat zařazení do evidence uchazečů o zaměstnání jen proto, aby člověk splnil podmínku pro poskytnutí sociální dávky nebo se nemusel starat o platbu zdravotního pojištění.“¹¹ Ze své zkušenost nicméně respondenti zprostředkování zaměstnání prostřednictvím úřadu práce vnímali často spíše kriticky, a to jak v přímém dopadu na možnost nalezení práce tak ve vlivu úřadu na možnosti uplatnění v delším časovém horizontu.

3.3.1 Pravidelné schůzky

Se zprostředkováním zaměstnání prostřednictvím úřadu práce měli zkušenost všichni respondenti. Základním nástrojem v této oblasti jsou pravidelné (obvykle jedno až dvouměsíční) pracovní schůzky. Schůzky jsou povinné, v případě neúčasti hrozí vyřazení z registru nezaměstnaných, což vede k tomu, že daná osoba ztrácí nárok na dávky v hmotné nouzi, tedy jediný dostupný příjem. Z databáze je možné – a běžné – být vyloučen kvůli jedné absenci, naprostá většina dlouhodobě nezaměstnaných se tedy schůzek účastní.

Přínos těchto schůzek byl nicméně respondenty hodnocen jako poměrně omezený. Popis setkání na úřadu práce byl ve většině případů velmi podobný. Setkání byla krátká a trvala zhruba 10 až 15 minut. Většinou se zaměřovala pouze na kontrolu, zda daný člověk hledá práci, a to obvykle prostřednictvím seznamu navštívených míst nebo kontaktů na potenciální zaměstnavatele. Řada respondentů měla zkušenost s tím, že po prvotní vyšší míře kontroly a tlaku se setkání postupně redukovala na byrokratický proces:

„Honili nás, ať ukazujeme, kde všude jsme volali, nosíme výstřižky inzerátů. Po roce je to pak zase přestalo bavit... Dostala jsem jen jedinou nabídku práce v K., ale to i pracáku bylo jasné, že nemůžu pracovat na tři směny.“ (R12L1, rozvedená, v současnosti s partnerem, jedna dcera, v minulosti v HN)

„Žádnou práci nikdy nedohodil. Konstatují, že tam nic není a napíší vám další termín.“ (R11L1, žena, pár/manželé, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělé/mimo region)

„Sedíte tam tak 5 až 10 minut. Řeknete, kde jste hledali práci, pak se podepíšete. On vám ta najde i nějakou práci, dá vám nějaké nabídky, voláte si tam, nebo vám dá doporučenku. Poslali mě do H. (herna-hospoda), tam měli plno. Pak poslali do hotelu na S. Tam říkali, že se ozvou, ale neozvali...“ (R2L2, mladá žena, bez rodiny)

Zeptá se mě, jestli jsem si hledala nějakou práci a jak konkrétně, jestli jsem je kontaktovala mejlem, telefonicky. Kde jsem byla, kdy. Chtěj po mě, abych to vyplnila do formuláře a odevzdávám to... Nikdy mi nenabídli práci, kterou bych mohla dělat.“ (R15L1, žena, pár/manželé, odrostlé děti)

„Tady je nějakých 130 lidí na jedno místo. I ta zprostředkovatelka mi řekla, že tady nic není.“ (R30L2, muž, partneři/maželé, jedno dítě)

Vedle povědomí o celkové situaci na lokálním trhu práce posilovala skepsi vůči možné podpoře ze strany úřadu práce také opakovaná negativní zkušenost s kvalitou a dostupností

¹¹ Informační brožura Úřadu práce: *Úřad práce ČR – partner pro nezaměstnané i zaměstnavatele*. Dostupné online: https://portal.mpsv.cz/upcr/letaky/upcr_pro_nezamestnane_i_zamestnavatele.pdf

zprostředkovávaných míst. Nabídka buďto nebyla aktuální nebo neodpovídala možnostem nebo kvalifikaci respondentů. Velmi silně toto pociťovaly zejména ženy:

„A v zimě mě pak poslali do lesa vysazovat stromy a tak (...) Ten chlap mě viděl a řekl mi, že tam potřebuje nějakýho chlapa a ne ženskou.“ (R15L1, žena, pár/manželé, dospělé děti)

„Já vím, že mi na ÚP nepomůžou... Oni o tom nepřemýšlejí. Třeba teď mi nabízeli práci, ani si neuvědomili, že když mám dvě malé děti, nemůžu dojíždět... Ani se nekouknou do papíru, co jsem za člověka. Já myslela, že si ze mě ta paní dělá blázny.“ (R21L1, žena, rozvedená, dvě děti)

„Tak mi tam vždycky řeknou ať se vrátím do školy, ale nic víc... Já bych školu chtěla dělat, ale nevím jakou.“ (R2L2, mladá žena, bez rodiny, bydlí u rodičů)

Jako smysluplné byly schůzky hodnoceny jen jednou respondentkou. Jejich hodnota však nespočívala v možnosti získat zaměstnání, ale primárně v sociálním kontaktu a příležitosti o své zkušenosti hovořit. To je možné vnímat i jako odraz širšího tématu negativních dopadů dlouhodobé nezaměstnanosti na psychiku jedinců (viz též kapitola 5.1):

„Je dobrý, že je ten pracák, že tam ti lidi můžou jít. Když člověk sedí doma je to na psychiku (...) Nejdřív tam byla jedna paní, ta nic neřešila, ale teď je tam nový pán – a to je super. S ním se o tom pobavím, on je akční, někam lidi posílá, dává doporučenky (...) Ale je otravný, že nic nenajdou. Posledně už dal jen číslo, ať někam volám.“ (R1L2, mladá dospělá žena, bez rodiny)

Podle vyjádření úřadů práce má jeden referent/ka zprostředkování zaměstnání na starost až 500 osob, od čehož se odvíjí i velmi omezený čas, který může věnovat jednotlivým osobám. Otázka udržení motivace k hledání zaměstnání v kontextu vysoké míry nezaměstnanosti byla podstatným tématem i pro pracovníky úřadu práce:

„S těmi lidmi se jedná složitě. Dostáváte se do situace, kdy svou činností přesvědčujete, že je pro člověka důležité, aby na sobě zapracoval pomocí rekvalifikací, poradenství, připravíte ho, přispějete na vytvoření pracovního místa a vyšlete ho a ten člověk zjistí, že má o 200 Kč víc, než když byl na dávkách a skončí. Jim se nezapočítává doba na důchod, ale oni to nevědí a když jim to řeknete, tak mladí to vůbec neřeší a ostatní říkají, že se toho nedožijí.“ (R37L1, Úřad práce – zprostředkování zaměstnání)

„Já těm lidem říkám, že je to o náhledu, ujasnit si v čem je problém. Pak už je to jen otázka štěstí, když ten člověk neustane, tak nabídky přijdou...Že jsou lidi v daleko horší situaci a přesto se dívají na svět pozitivně.“ (R33L1, Úřad práce – zprostředkování zaměstnání)

Vzniká tak paradoxní situace, kdy se setkání mění v rituál kontroly, jehož původní význam spočívající v pomoci při hledání zaměstnání se vytrácí. Všichni respondenti se shodovali, „že přes úřad práce práci nikdy nenašli“. Samotní zaměstnanci úřadu práce si byli vědomi velmi omezené možnosti nalezení pracovní pozice pro uchazeče. Základní role úřadu práce se tak jeví především jako nástroj kontroly „hledání práce“ spíše než nástroj pro hledání práce nebo podporu dlouhodobě nezaměstnaných. (Je třeba dodat, že v obou místech se realizovaly specializované projekty ÚP, ale mezi respondenty nebyl žádný člověk, který by s nimi měl zkušenost)

3.3.2 Dotovaná místa a rekvalifikace

Vedle pravidelných schůzek měli respondenti nejčastěji zkušenost s veřejně prospěšnými pracemi a dalšími dotovanými pracovními místy a rekvalifikacemi, tedy nástroji aktivní politiky

zaměstnanosti, které jsou přímo cílené na tzv. rizikové skupiny¹², tedy skupiny u kterých je ze strany úřadu práce identifikována hrozba obtížného uplatnění na pracovním trhu.

Veřejně prospěšné práce, případně práce na dalších **dotovaných/projektových místech**, představovaly pro většinu respondentů jedinou dostupnou formu zaměstnání na hlavní pracovní poměr. Určitá paradoxnost situace, kdy je na jednu stranu vnímáno, že přes úřad práce nelze získat zaměstnání, a na stranu druhou faktická zkušenost s takovýmito pozicemi je zřejmě dán několika faktory. Veřejně prospěšné práce byly vnímány nikoliv jako přestupní stanice pro další zaměstnání, ale jako práce, která je časově (a jak bude popsáno dále i finančně) omezená. Nejčastěji šlo o práce u obce/města nebo pro lokální nevládní organizace. Pro ty, kteří tuto práci nevnímali jako výhodnou, byla vnímána spíše jako nutnost, kterou je třeba absolvovat – nikoliv jako plnohodnotné zaměstnání.

Naopak pro ty, kteří mají o veřejně prospěšné práce zájem, byl tento typ zaměstnání vnímán jako poměrně obtížně dostupný a vyžadující aktivní snahu a komunikaci s potenciálním zaměstnavatelem:

„Tam jsou lidi, co je pošle ÚP, že musej. Šli by tam lidi, co je to baví, ale ti tam nemůžou... Já je měla třikrát, protože mám syna do deseti let, ale teď má desetiletého syna, už mi to nedají.“ (R21L1, žena, rozvedená, dvě děti, zaměstnaná na VPP)

„Já bych tam dělala pořád, kdybych mohla. Člověk už ty lidi zná, mě ta práce nevadí. Ale ono jich je hodně těch lidí, co nemají práci. Teď už není tak jednoduché se tam (na VPP) dostat.“ (R11L2, žena, tři děti, z nich dvě v současnosti již dvě dospělé/mimo region)

„Já jsem furt nemohla najít práci. Pak jsem zjistila, že si člověk může přivydělat na pracáku po povodních, a přes to jsem se dostala k městu. Poznala pana H. (pozn.: vedoucí). On když se mnou měl dobrou zkušenost, tak díky tomu mě pak vzali na delší dobu...tedy vlastně jsem si to musela domluvit s tou svojí zprostředkovatelkou. Vlastně jsem si to musela sehnat sama...jinak bych se práce nedočkala, já i manžel samý brigády.“ (R15L1, žena, manželé/pár, odrostlé děti)

Se zaměstnáním přes dotované pozice¹³ v soukromém sektoru, u kterých měla být perspektiva dlouhodobější udržitelnosti, měla zkušenost jen malá skupina respondentů, a to zejména v druhé z lokalit. Zde byl přínos těchto projektů hodnocen spíše kriticky. U osob, které s nimi měly zkušenost, bylo vnímáno, že i přes příslib dlouhodobosti zaměstnání jde často o dočasné pozice. To ovšem nemuselo být spojeno s vnímáním zaměstnavatele jako osoby, která „zneužívá“ možnosti čerpat ze systému, ale i s vědomím, že pro zaměstnavatele je daná pozice finančně neudržitelná. Zkušenost dalších respondentů v této lokalitě pak naznačuje, že existence velkého počtu dotovaných míst může mít negativní dopad na celkovou situaci na pracovním trhu, kdy část zaměstnavatelů upřednostňuje zaměstnání dlouhodobě nezaměstnaných, na které může dostat dotaci:

„Já když hledám práci, tak se ptaj, jestli na mě můžou dostat dotaci.“ (R29L2, žena, rozvedená, jedna dcera na střední škole)

„Na pracáku mi poradili V. (pozn.: továrna). Podepsali jsme smlouvu a při nástupu jsem podepsal rovnou výpověď... Oni dostali dotace na halu, a aby získali dotace na halu, tak museli zaměstnat lidi, no a pak je potřebovali propustit... Tam bych šel znovu, dobře se mi tam dělalo, to byl komfort, tam měli i teplou sprchu.“ (R5L2, muž, bez rodiny)

¹² Viz zákon o zaměstnanosti (č. 435/2004, § 33): „Při zprostředkování zaměstnání se věnuje zvýšená péče uchazečům o zaměstnání, kteří ji pro svůj zdravotní stav, věk, péči o dítě nebo z jiných vážných důvodů potřebují.“

¹³ Rada respondentů obvykle nerozlišovala mezi tím, z jakých zdrojů bylo zaměstnání financováno, nejčastěji byly tyto pozice označovány jako práce „přes projekt“, „vépéčko“, „u města“, „u obce“.

„Jestli bude brát, tam půjdu na jaře za prací k P, dělá stavební práce. Mají zakázky po ČR, tak se jezdí. Zaměstná se smlouvou. Kamarád tam dělal a měl pomalu 18000... Unie mu dává peníze na každýho člověka.“ (R7L2, muž, manželé/pár, 2 děti)

S dotovanými pozicemi měli zkušenost někteří zaměstnavatelé¹⁴, kteří vysvětlovali vysokou míru cirkulace zaměstnanců nízkou kvalitou práce a nemožností finančně udržet další pracovní místo. Zhodnocení dopadu projektů na celkovou situaci na pracovním trhu by vyžadovalo hlubší analýzu. Negativní dopad současného nastavení nicméně potvrdili částečně i místní zaměstnanci úřadu práce (oddělení zprostředkování zaměstnání):

„Místní trh je svázaný tím, že pracovní místa vznikají jen když na to UP přispěje. Pokud se jeví, že by zaměstnavatelé smysluplně využili ty lidi, tak jim poskytneme příspěvek (...) VPP a SUPM tady, kde je nezaměstnanost vysoká a příležitostí je málo, tak to deformuje pracovní trh. Šíleně to deformuje ten trh (...) Dříve to bylo spojeno s tím, že se vytváří nové pracovní místo. To už teď není. Oni si po půl roce mohou zažádat znovu. Pouze ve výjimečných případech může člověk jít opakovaně. Svádí systém k zneužívání, není to morální.“ (R37L1, Úřad práce – zprostředkování zaměstnání)

„Ten zaměstnavatel dostane příspěvek na mzdu na člověka, že ho to nic nestojí. Celkově je přínos ta možnost přesvědčit zaměstnavatele, který by normálně třeba nevzal... Většinou je to na půl roku, na rok. Udržitelnost je malá, určitě ne ani polovina... Prostupnost je hodně nízká hlavně u lidí se základním vzděláním... Teď máme jednu firmu, od který se ti lid nevrací.“ (R33L2, Úřad práce – zprostředkování zaměstnání)

Vedle dotovaných pozic prošla řada respondentů **rekvalifikacemi**. U některých šlo o rekvalifikace spojené s praxí (obvykle neplacenou). Většina nicméně hodnotila jejich přínos jako velmi omezený, což bylo dle nich dáno především nízkou kvalitou a často velmi omezeným zaměřením rekvalifikací:

„Tam je skupina 15 lidí a tam vám vypráví jak se oblékat na pohovory, nacvičujete.... No, aspoň se (pozn.: Úřad práce) snaží, ale asi to k ničemu nebude. Učí tam člověka věci, co normální člověk ví... i ten svářečský kurz, i kdyby mě na něj pustili - tak by vás pak nenechali svářet. Kdo by k tomu pustil člověka po 14 dnech tréninku?“ (R20L1, muž, pár/manželé, 2 děti)

„To z nás dělali blblce. Ukazovali nám motor u starý škodovky a já jim říkal, že už řídím třicet let a vim, jak vypadá. Taky nás vzali na to, jak funguje ještěrka. No, prostě vyhozený peníze... Byl jsem v takovém projektu asi třikrát, ale nikde mě pak nevzal.“ (R26L1, muž, pár/manželé, dospělé děti)

„To jsou nějaké firmy. Dělají kurzy jak si hledat práci, jak komunikovat, povídají a my tam sedíme...nikam to nevedlo, to je ztráta času a peněz.“ (R16L1, muž, pár/manželé, dospělé děti)

„Teď mě poslali na nějaký školení, ježiši. Tam je nějaká knihovna a říkali a bychom dávali pozor na exekuci.(...) Nevím, k čemu to je... Ale problém hlavně je, že to bylo od osmi do dvou a já mám doma děti, o které se musím starat... To školení je povinné jinak by mě vyhodili z pracáku, kdybych tam nechodila.“ (RL19, žena, pár/manželé, 5 dětí, 8 – 15 let)

Nejsilněji se tato kritika objevila v lokalitě jedna. Nicméně vzhledem k počtu respondentů má toto zjištění malou vypovídající hodnotu. Rovněž zkušenosti s kvalitou rekvalifikací ze strany místního odboru zprostředkování úřadu práce tuto skutečnost spíše potvrzují:

¹⁴ Někteří zaměstnavatelé neměli s tímto formátem zkušenost, další neměli zájem o jeho využívání (mezi hlavní důvody byl uváděn strach z přílišné byrokracie a míry kontroly, dostatek zaměstnanců, nedůvěra v úřad práce).

„Od roku 2009 to s téma rekvalifikací jde z kopce. Hlavní problém je ve vypisování výběrových řízení. To musí jít podle zákona o veřejných zakázkách. Hlavním kritériem je cena - a u těch nabídek s nízkou cenou se pak často setkáváme s tím, že i tak kvalita je nízká“ (R33L1, Úřad práce – zprostředkování zaměstnání)

Do kontrastu k ne vždy zcela smysluplným rekvalifikacím byla v několika případech stavěna zkušenost zamítnutí žádosti o specifickou rekvalifikaci. I když mohlo jít o odraz změn v nastavení financování rekvalifikací (viz Hora, Suchanec 2014), respondenty to bylo vnímáno jako určitá arbitrárnost systému:

„Chtěla jsem kurz na účetnictví, to jsem si říkala, že bych mohla dělat s dětma - ale nešlo to, říkali, že bylo málo účastníků... tenkrát mě to hodně rozzlobilo, říkala jsem si, že něco chci a nejde to... to je tam mohli poslat, když stejně sedí doma...“ (R21L1, žena, rozvedená, dvě děti)

„Chtěla jsem rekvalifikaci. Paní mě chtěla do hospody, ale pak přišla s tím, že musím mít rekvalifikaci. Na pracáku mi řekli, že už žádné rekvalifikace nejsou a že se nepořádají. Bylo to minulý rok před Vánoci.“ (R11L2, žena, pár/manželé, 3 děti, z toho 2 dospělí)

Několik respondentek získalo díky rekvalifikaci (někdy projektovým/grantovým financováním podmíněnou a tudíž ne dlouhodobou) pozici v sociálních službách. Je nicméně zajímavé, že tato zkušenost nebyla primárně spojována s rekvalifikacemi, ale s vlastním aktivním hledáním zaměstnání. V některých z těchto případů hrály roli také osobní (příbuzenské) kontakty.

Výše popsané nevylučuje, že rekvalifikace mohou být velmi přínosným faktorem pro získání zaměstnání, velmi podstatnou roli hraje ovšem jejich nastavení a kvalita. Skepse ze strany respondentů může odrážet spíše nevhodné nastavení, jde nicméně o negativní zkušenost, která může do budoucna silně ovlivnit motivaci k zapojení do podobných projektů.

3.4 Shrnutí kapitoly

Problém nedostupnosti zaměstnání je zcela ústřední pro porozumění situaci osob, které se pohybují mezi nejistými, nízko-hodnocenými zaměstnáními a dávkovým systémem. Kapitola staví do kontrastu k představě nezaměstnaných jako osob, které se práci vyhýbají, jejich zkušenost s velmi omezenou dostupností práce. Většina respondentů vnímala silně negativně pokles možností zaměstnání i zhoršení jejich kvality a stability v posledních letech.

Zaměstnání na hlavní pracovní poměr bylo často dostupné jen na dočasných dotovaných pozicích (zejména VPP). VPP byly vnímány nikoliv jako přestupní stanice pro další zaměstnání, ale jako práce, která je časově (i finančně) omezená. U ostatní práce šlo často o zaměstnání přes různé formy dohod, někdy – zejména u prací menšího rozsahu – o zcela neformální zaměstnání. Zvláště obtížné je pak postavení matek s dětmi a dalších skupin, které jsou obecně vnímány jako ohrožené skupiny na pracovním trhu. Zejména v první lokalitě byla jako bariéra uplatnění na pracovním trhu silně vnímaná diskriminace na etnickém základě. Je alarmující, do jaké míry byly diskriminační postupy přiznávány i ze strany některých zaměstnavatelů.

Možnost získání zaměstnání respondenti viděli jako kombinaci vlastní aktivity a zapojení do sociálních sítí oproti velmi omezené roli zprostředkování na úřadu práce. Pravidelné schůzky na úřadě práce fungují spíše jako nástroj kontroly aktivity, jehož původní význam –

pomoc při hledání zaměstnání – se vytrácí. Kriticky byly často vnímány i rekvalifikace, a to především vzhledem k nastavení a kvalitě povinných školení. Vzhledem ke klíčovému významu sociálních sítí a absenci finančního kapitálu může být pro osoby s nízkými příjmy, které obtížně pokrývají nečekané výdaje, velmi rizikové i stěhování.

4 Faktory ovlivňující motivaci k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání

Jestliže byly v předcházející části analyzovány dostupné formy zaměstnání, v části následující bude primární důraz kladen na otázku motivace k přijetí (či nepřijetí) určité práce na hlavní pracovní poměr (plný úvazek). Pro porozumění jednotlivých výpovědí je klíčové mít na paměti celkový nedostatek pracovních příležitostí pro osoby s nižším vzděláním a kvalifikací v obou regionech, kde byl výzkum realizován. Významný podíl dostupných zaměstnání tvoří veřejně prospěšné práce nebo dotované pozice. Podle dostupných dat¹⁵ i (velmi omezená) nabídka práce v soukromé sektoru obvykle nabízela odměnu za minimální nebo nízkou mzdu¹⁶. Mluvíme tedy o práci na hlavní pracovní poměr, ale nikoliv práci, která je podle analýzy *Kdy se práce vyplatí?* výrazně finančně motivující výší odměny.

Pro úvod krátce shrňme výstupy analýzy *Kdy se práce vyplatí?* – z modelů finanční situace domácností vycházelo, že přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání¹⁷ přináší oproti státní podpoře¹⁸ výraznější navýšení měsíčních příjmů jen pro malé domácnosti, tedy jeden dospělý nebo pár, které mají velmi nízké životní minimum (částku živobytí). U domácností s dětmi je rozdíl příjmů mezi státní podporou a nízko-hodnoceným zaměstnáním relativně nízký, a to zejména pokud pracuje jen jeden člen domácnosti. Navýšení příjmu je přitom do značné míry ovlivněno daňovým bonusem na dítě, nicméně i se zaměstnáním jedné osoby (nebo dvou¹⁹) často zůstává rodina s dětmi, a to i rodina s jedním dítětem, v situaci hmotné nouze. Zároveň platí, že pro domácnosti, které zůstávají v situaci hmotné nouze i po vstupu do zaměstnání, není rozdíl mezi celkovým příjmem domácností při práci za minimální mzdu nebo mzdu o několik tisíc vyšší příliš vysoký (v řádu několika set korun). U rodin s dětmi, kde je zaměstnán jen jeden dospělý, tak motivace k přijetí práce za minimální mzdu nemusí být příliš odlišná od motivace k přijetí zaměstnání za mzdu o tři tisíce vyšší²⁰.

Jinými slovy - podle modelových situací není pro široké spektrum domácností přijetí nízko-hodnocené práce na hlavní pracovní poměr finančně příliš výhodné. Tedy výše uvedenou otázku po motivaci je možné pro zachycení zkušenosti osob marginalizovaných na pracovním trhu, dále specifikovat. Proč a za jakých okolností jsou určité, byť nízko-hodnocené práce přijatelné? Jaké jsou motivace k jejich přijetí?

V rámci prvních dvou částí následujícího textu se proto věnujeme faktorům, které ovlivňují motivaci k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání. První část popisuje ty faktory, které motivaci zvyšují, druhá pak ty, které působí naopak. V třetí části se pak věnujeme specifickému postavení osob, které jsou silně zadlužené nebo v exekuci.

¹⁵ Analýzy lokálních úřadů práce, nabízených pracovních míst a rozhovory s místními experty.

¹⁶ Zde je třeba podotknout, že omezená nabídka práce a převládající nízké odměny nabízené na tyto pozice neimplikují, že v regionu nepracuje řada osob na pozicích, které nabízejí vyšší mzdy – zaměstnání za vyšší mzdu (i pro osoby s nižší kvalifikací) v rámci regionu existují, problém je nicméně v jejich (ne)dostupnosti.

¹⁷ Práce za minimální nebo nízkou mzdu na plný úvazek v zaměstnaneckém poměru.

¹⁸ Dávkám státní sociální podpory a dávkám v hmotné nouzi.

¹⁹ Podrobněji viz analýza *Kdy se práce vyplatí?*

²⁰ Ibid.

4.1 Motivace k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání

Pro analýzu faktorů, které zvyšují motivaci k přijetí práce, bude v následující části hlavní důraz kladen na motivace a přístupy k zaměstnání na veřejně prospěšné práce (VPP). K zaměření na VPP vede několik důvodů. Jednak, jak již bylo zmíněno v úvodu, jde o zaměstnání na hlavní pracovní poměr, s kterým měla zkušenost řada respondentů a je tedy možné zde srovnávat motivace různých uchazečů²¹. Dále je za tuto práci vyplácena nejčastějším minimální mzda, a je tedy možné zde ilustrovat pluralitu jiných než finančních motivací pro přijetí zaměstnání.

4.1.1 Finanční motivace

Představa o změně finanční situace po přijetí zaměstnání řádově odpovídala modelům, s kterými jsme pracovali v analýze *Kdy se práce vyplatí?*, někdy byla nicméně poněkud vágní. Pokud práce nabízela jen nízké zvýšení příjmů, nebyla tato změna někdy vůbec vnímána. To bylo zřejmě ovlivněno i nízkým povědomím o výpočtu dávek a tím, že řada respondentů nežádala o dávky v hmotné nouzi, na které by mohla mít nárok i přesto, že byla zaměstnána (viz kapitola 5.3). Téměř u všech respondentů převládalo nicméně povědomí o tom, že přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání není finančně příliš výhodné.

V rozhovorech se potvrzovalo, že při přijetí veřejně prospěšných prací za minimální mzdu je **relativní změna příjmu** (oproti situaci, kdy má domácnost jen dávky sociální pomoci) nejsilnější u dospělých bez dětí. Toto zjištění je v souladu s výstupy analýzy *Kdy se práce vyplatí?*, změna je dána velmi nízkým životním minimem. Finanční rozdíl byl dále vnímán u rodin s více dětmi, kde docházelo k navýšení příjmu díky daňovému bonusu na děti. Zejména u domácností starších lidí odrážela finanční motivace k přijetí práce za minimální mzdu (pokud nebyla podmíněna dojížděním) vnímanou absenci jiných alternativ k navýšení příjmů oproti systému dávek. Změna v příjmech nicméně neznamená, že by přijetí takového zaměstnání přineslo dostatečné finanční zajištění domácnosti:

„Když budeme jen na dávkách, tak budeme mít jen 4 tisíce a budeme v prdeli. To bysme nevyžili, ani kdybysme jedli jen ty čínský instantní polívky. (...) Tady není práce, ani přivýdělký (...) My se do práce nikde nechytíme, jediné to město (pozn.: VPP).“ (R16L1, muž, manžel/pár s odrostlými dětmi, zaměstnání na VPP)

„Ted' má manžel 10,5 tisíce, já mám 8,5, ale furt máme hodně. To je velký rozdíl proti těm 5 tisícům...ale takový ty základní věci jako nákup oblečení, vybavení bytu, s tím nám pomáhá syn.“ (R15L1, žena, zaměstnaná na VPP, manžel/pár, odrostlé děti)

„Kdybych nepracoval, tak bych bral zhruba o 4 tisíce míň než mám ted' u města... Tak je to lepší než nic...“ (R25L1, muž, pár/manželé, čtyři děti, manželka na rodičovské)

„Já se chodím ptát na práci u obce, vždycky se chodím ptát na obec (pozn.:VPP). Oni vždycky toho, kdo je dlouho na pracáku, tak vezmou. Tak já čekám, až to zas půjde.“ (R5L2, muž, rozvedený, bez rodiny)

K finančním motivacím by bylo možné přiřadit ještě **vyšší stabilitu příjmů**, kterou někteří respondenti vnímali u zaměstnání oproti systému dávek, „kde člověk neví, kdy mu to přijde“. Zejména některými respondenty ze starší generace s historií dlouhodobějšího zaměstnání na hlavní pracovní poměr pak byl ekonomický přínos zdůvodňován skrze možnost dosáhnout na důchod: „ty peníze jsou skoro stejný, ale aspoň si říkám, že šetřím na důchod“.

²¹ Vzhledem k celkově omezené dostupnosti zaměstnání na hlavní pracovní poměr a omezenému rozsahu výzkumu nicméně nebylo v rámci tohoto výzkumu možné srovnat zaměstnání za nízkou mzdu v rámci veřejně prospěšných prací a v soukromém sektoru.

Jak již bylo zmíněno, motivace zajištění v důchodovém věku však byla podstatně slabší u osob dlouhodobě zaměstnaných přes dohody. Zde je třeba zmínit, že vnímaný rozdíl mezi příjmy se zaměstnáním a bez něj byl v řadě případů lehce podhodnocován – což může být dáno i tím, že domácnosti se zaměstnáním ne vždy čerpali dávky, na které měli nárok (viz kapitola 5).

Řadou respondentů byly příjmy ze zaměstnání za minimální mzdu nicméně hodnoceny jako velmi nízké, nedostatečné pro pokrytí nákladů, v řadě případů nepřinášející výraznější změnu celkové finanční situace domácnosti. Přesto řada z nich považovala zaměstnání na veřejně prospěšných pracích jako přijatelnější alternativu vůči nezaměstnanosti. Jak již bylo zmíněno, pro přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání nicméně sehrávaly roli také nefinanční faktory. V další části se proto pokoušíme hledat odpověď na otázku, jaké faktory zvyšovaly motivaci k přijetí zaměstnání u osob, kterým vstup do zaměstnání přinášel jen relativně nízkou změnu finanční situace.

4.1.2 Nefinanční faktory

Na úvod je třeba zmínit, že nefinanční motivace k přijetí určité práce se v rámci výzkumů objevovaly častěji u žen a osaměle žijících dospělých. Naopak jen výjimečně byly tematizovány muži-otci s rodinou, a to spíše jako doplňující faktor. Rozsah výzkumu neumožňoval se této otázce věnovat více do hloubky, takže lze jen odhadovat, že kromě dále uvedených faktorů zde mohla hrát roli nižší dostupnost lépe hodnoceného zaměstnání/brigád – jak v zaměstnaneckém poměru, tak na poloformálním trhu – a celkově nižší hladina mezd pro ženy v obou regionech nebo vnímaná povinnost finančně zajistit domácnost, kterou tento typ práce nepřinášel, u mužů.

Jedním z nejpodstatnějších kritérií pro přijetí finančně nepříliš výhodného zaměstnání byla **hodnota práce jako náplně času** a jako faktorů, který definuje **sociální status** a pocit vlastní hodnoty. Byť jde o dvě poněkud odlišná kritéria, v některých rozhovorech se prolínala. (Některým vztahům mezi definicí vlastní hodnoty a prací se budeme podrobněji věnovat v kapitole 5.1):

„Ted' jsem v pohodě, i když mi každé řekne, jak můžete dělat za minimální mzdu. Ale já nebudu doma (...) Já jsem chtěla dělat i veřejnou službu, ale ten pán řekl, že to nebylo volný... a bylo to 1000, 1500 korun k podpoře, ale lepší než sedět doma (...) Nemám ráda, když jsem na dávkách, já si pak připadám méněcenná. Sem říkala, dejte mi práci a já nebudu na dávkách.“ (R15L1, žena, manželé/pár, odrostlé děti)

„Ted', když už je doma jen jedna dcera, tak když na VPP pracujeme já i manžel, tak je to lepší než hmotná nouze. Ale když byli doma ještě oba kluci, tak se to VPP nevyplatilo, ale dělala jsem to. To by se člověk musel zbláznit nepracovat... já bych tam dělala pořád, kdybych mohla, člověk už ty lidi zná. Mě ta práce nevadí.“ (R11L2, žena, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělá/mimo region)

„Tady je velká nezaměstnanost, a tak jsou lidi hrozně hrdí, když dostanou jakoukoli práci. Já to sleduji – že se tím chlubí, „já jdu do práce“ říkají.“ (R9L2, žena, pár/manželé)

Další podstatnou a opakovaně zdůrazňovanou motivací byla možnost **sociálního kontaktu a společenských vztahů**. Ta byla zmiňována jako důležitá zejména matkami po mateřské dovolené a matkami, které žily samy s dětmi a dospělými bez vlastní rodiny. Význam společenského kontaktu a vzájemných vztahů (a to jak v rámci skupin, tak ve vztahu k nadřízeným) je zřejmě jeden z klíčových faktorů, díky kterým se i ekonomicky nepříliš

výhodné zaměstnání stává přijatelným. V několika rozhovorech se promítaly i do akceptovatelnosti neplacené veřejné služby²²:

„Přistěhovala jsem se sem až když se narodily děti. Na mateřské jsem si úplně odvykla chodit mezi lidi, když jsem šla po mateřské do práce, tak to bylo hrozně vidět, i když jsem šla jen na poštu, musela jsem si psát, co dělám.... Vidím v tom velký přínos těch projektů (pozn.: dotovaná pracovní místa), že se člověk dostane mezi lidi, získá zpátky trochu sebevědomí.“ (R12L2, žena, rozvedená, v současnosti s partnerem, jedna dcera, v minulosti v HN, v době nástupu na dotované místo žila sama s dětmi u rodičů manžela v rodinném domě na vesnici)

„Ale když jsem pak začal chodit do toho důchodáku (pozn.: pomocný úklid), tak jsem pak byl v euforii. Konečně mezi lidma. Já když jsem tu celý den sám, tak mi to leze na mozek. To bylo bezva být mezi lidma. To tenkrát byly povodně, ale já jsem si z toho nic nedělal. Byl jsem veselejší, že mám práci. Voda mi odnesla mostek, ale já se tomu smál.“ (R5L2, muž, rozvedený, bez rodiny, vlastní dům na samotě)

„Ted' mám v lednu nastoupit u města (pozn.: na VPP). Já jsem to už jednou dělal. Jeden čas jsem uklízel, ale bylo to neplacený. Mě to ale moc nevadilo. Tam bylo víc lidí, takže to byla sranda. Ale už to zrušili.“ (R14L1, mladý člověk, nezaměstnaný, bydlí u rodičů)

„Člověk je mezi lidma, opravdu, člověk je mezi lidma, není zavřenej jenom doma v těch místnostech. (...) Může koukat na chlapy, třeba ted' tam jsou s náma ti hasiči. (...) Vytvářej se tu takový skupinky – jsou bílí, s kterými bych makat nešla. Jsou Romové, s kterými bych šla ráda. Jsou tam Romové i bílí, co makaj. Jsou tam Romové i bílí, co se flákaj, i mladší, i starší.“ (R15L1, matka s dvěma dětmi)

Spíše výjimečně se v rozhovorech jako další důvod, který činil nízko-hodnocenou práci přijatelnou, objevoval **pocit smysluplnosti** a viditelného dopadu práce. Explicitní odmítnutí zaměstnání na základě pocitu nulové hodnoty se objevilo jen v jednom případě, a to u domácnosti, kde primární zdroj financí zajišťoval partner. Podstatně silnější byla proklamovaná ochota přijmout „jakoukoliv práci“, případně negativní vymezení hranic, kdy je některá práce nebo jednání nepřijatelné (viz dále). V některých případech šlo i o vnímanou nutnost přijetí určitého typu práce jako jediné alternativy k obživě:

„Dělala jsem půl rok administrativu v nějakém projektu, to nešlo vydržet, to byly úplný nesmysly, co se tam dělaly. Ted' v létě jsem dělala u sousedů, co mají biofarmu. To bylo nějakých 50-60 korun na hodinu, hrozně málo, ale byla to práce venku, v létě, na slunci. To bylo příjemný, dělala jsem to hlavně proto.“ (R9L2, žena, vlastní bydlení, manžel vydělává jako OSVČ, finančně pokryté základní náklady, nemají dávky v HN)

„Já jsem v tom úklidu dobrá, já uklízím ráda. To je pro mě důležité dělat práci, která mě baví... Ale taky abych se z toho uživila. Já bych chtěla brát tolik, aby mi zůstaly ty alimenty, co chodí dceři, abych jí mohla ušetřit.“ (R28L2, žena, rozvedená, jedna dcera)

„Myslíte, že člověk jako já, člověk z nižší třídy, jestli si může něco přát, vybírat si? Já dělám celý život zedničinu, kterou nenávidím. Já to musím dělat, abych přežil.“ (R8L2, muž)

²² Rozhovory se na veřejnou službu systematicky nezaměřovaly, pokud téma neotevřeli sami respondenti.

4.2 Bariéry k přijetí práce (kdy se práce nevyplatí)

Ochota k přijetí určitého zaměstnání je primárně silně ovlivněna výší finančního ohodnocení. Přesto ji nelze redukovat na pouhou ekonomickou rovinu. Podobně je tomu i u odmítnutí zaměstnání. I když byla v českém kontextu v obou regionech, kde byl výzkum realizován, vysoká míra nezaměstnanosti, přesto se v určitém momentu respondenti setkali s prací, která pro ně byla z určitého důvodu nepřijatelná.

4.2.1 Finanční zajištění domácnosti

Nejčastějším důvodem pro ne/přijetí práce bylo finanční ohodnocení. Na jednu stranu šlo o **rozdíl příjmů oproti nezaměstnanosti**. Do této rozvahy byly přitom zahrnovány i **náklady spojené s dojížděním a stravováním**, které mohou minimalizovat rozdíl mezi příjmy domácnosti se zaměstnáním a bez něj, eventuálně se domácnost může dostat do situace, kdy má příjmy nižší. V některých případech jde rovněž o **vstupní náklady** (nutnost pořídit si nové pracovní oblečení, aj.), přičemž čímž horší byla situace jedince/domácnosti ekonomicky, tím větší bariéru znamenal pro vstup do zaměstnání i malý výdaj.

„Práci bych vzal hned, kdyby mi někdo nabídl, ale nedají ji... nebo dají, ale jen podřadnou a za čtyři tisíce. Proč bych měl dělat za čtyři tisíce? Slušná mzda by byla tak 13, 14 tisíc.“ (R23L1, mladý muž, žije sám, nájem 5,7 tisíc)

„Teď mi nabídli práci jako pokojské, ale za minimální mzdu a daleko a já nemám řidičák. To by mi s tím dojížděním museli nabídnout aspoň dvanáct tisíc hrubého, aby se to vůbec vyplatilo.“ (R15L1, žena)

„Za osm tisíc nemá smysl brát práci. Když bych dojížděl, alespoň deset tisíc... I když já jsem nastoupil za 12 tisíc, ale to jsem hned utratil. Potřeboval jsem nakoupit oblečení. Na to jsem předtím vůbec neměl. Jen boty stály tisíc korun... Když jdu do práce, tak utratím víc. Tady si udělám něco z mouky, nejlevnější těstoviny.“ (R5L2, dospělý muž, rozvedený, bez rodiny, vlastní bydlení)

Finanční motivací k přijetí zaměstnání nesnižovalo jen relativně nízké navýšení příjmů, ale i vědomí, že **příjmy ze zaměstnání nepostačí k pokrytí nákladů domácnosti a tedy přináší jen omezenou změnu celkové situace**. Za mzdu, která by toto umožňovala, považovali respondenti většinou příjem alespoň okolo 15 tisíc Kč (někdy i méně). Byť jde o částku o několik tisíc vyšší než je minimální mzda (v době výzkumu 8,5 tisíce Kč), jde zřejmě o velmi realistický odhad a ve srovnání s očekáváním českých domácností navíc o odhad spíše skromný. Podle nedávného kvantitativního šetření mezi českými domácnostmi (Vavrečková, Janata 2014) se motivační síla eventuální hrubé mzdy k trvalému zaměstnání (či snaze jej získat) jen u velmi malé skupiny pohybovala do 10 tisíc Kč (5,9 %). Průměr pak činil lehce přes 20 tisíc²³. Podle téhož výzkumu, který se v dalších částech věnoval nákladům domácností, přitom tyto představy realisticky odrážejí skutečné náklady domácností²⁴.

²³ Pro čtvrtinu respondentů výzkumu bylo motivující rozpětí od 10 do 15 000 Kč, nejvíce odpovědi se koncentrovaly u mzdy mezi 15 000 a 20 000 Kč (36 %). Mezi těmi, jejichž představy o výši této mzdy se vešly do 15 000 Kč, byli častěji respondenti, kteří pociťují chudobu, přesto se podle výzkumu představy těch, kteří se cítí být defavorizováni - tedy chudými - o tom, jaký příjem by k uspokojení jejich základních životních potřeb postačoval, nijak radikálně neliší od postojů ve skupinách, v nichž chudoba není subjektivně zastoupen. (Vavrečková, Janata 2014:65)

²⁴ Podle závěrů výzkumu: „Srovnání odhadované výše příjmu na uspokojení základních životních potřeb (v průměru za celý soubor 21 698 Kč) s průměrem představ o minimální

Přijetí zaměstnání za nízkou mzdu je finančně minimálně přínosné **pro mladé lidi žijící u rodičů** v domácnosti, kde hlavní příjem představuje sociální podpora. Vzhledem k tomu, že příjmy domácnosti v hmotné nouzi jsou posuzovány společně, započítávají se příjmy dospělého dítěte do celkových příjmů. Jinými slovy se o tyto příjmy snižují veškeré dávky a očekává se, že naprostou většinu z nich zaměstnaný mladý člověk použije pro potřeby domácnosti, pokud v tu chvíli nenahlásí trvalé bydliště v jiném místě. Současné nastavení systému proto snižuje motivaci skupiny mladých lidí ke vstupu na formální pracovní trhy, případně je nutí k obcházení zákona. Tuto zkušenost popisoval jeden z respondentů následovně:

„Když jsem pracoval na VPP, tak jsem zrušil trvalé bydliště u rodičů, protože jinak by mi všechno (pozn.: co vydělal) vzali... Nahlásil jsem si bydliště nejdřív na městský úřad a poté do vedlejšího bytu u rodičů.“ (R14L2, mladý muž, bydlí u rodičů)

U domácností, které i se zaměstnáním zůstávají v situaci hmotné nouze je velmi nízká motivace k **navýšení příjmu (odměny, přesčasy)**, který **nemá dopad na finanční situaci**. To je ovlivněno skutečností, že u domácností s dětmi je rozdíl v příjmech ovlivněn již zmiňovaným daňovým bonusem, který navyšuje u nízkých mezd čistou mzdu o více než tisíc korun za každé dítě. Další navyšování pak vede ke snížení dávek. K příjemcům dávky se dostane necelá třetina z navýšeného příjmu²⁵:

„Proč bych dělal přesčas, když přijdu na sociálku a vykazuju třeba, že sem vydělal o tisíc víc a voni mi to sundají, tak proč to dělat?“ (R25L1, muž, pár/manželé s čtyřmi dětmi)

Posledním faktorem vztahujícím se k finanční situaci domácnosti byla **nejistota** zaměstnání. U veřejných prací, které v kontextu situace na pracovním trhu ani v jednom z regionů realizace výzkumu nefungují jako přestupní cesta k dalšímu zaměstnání, ale jako časově omezená práce, se toto objevovalo v kontextu nemožnosti jejich prodloužení („a co pak budu dělat?“). Dalším podstatným faktorem byla také omezená délka VPP, v důsledku které nedosáhli zaměstnanci po ukončení na podporu v nezaměstnanosti, zároveň jim však byly sníženy některé dávky sociální podpory. V extrémním případě se tento případ objevil v jednom z rozhovorů v Lokalitě 2:

„Na půl roku jsem byl dvakrát na takové práci, jednou u obce a pak v V. (pozn.: továrna) přes projekt, ale pak není podpora (pozn.: podpora v nezaměstnanosti). Než mi zas dali příplatek na bydlení, tak jsem žil tři měsíce z tří tisíc. To nešlo utáhnout. Ještě, že rostli hříby, a musel jsem si půjčit, 3 měsíce to tak bylo. To jsem hladověl jako zvíře.“²⁶ (R5L2, muž, rozvedený, bez rodiny)

„Po ukončení práce se ty dávky sníží, ten měsíc mají problém zaplatit... a pak říkají, že si jdou vzít půjčku... Oni řeknou, vy nás trestáte, že chodíme do práce.“ (R36L1, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

měsíční mzdě (20 342 Kč) ukazuje, že oba typy představ se příliš neliší.“ (Vavrečková, Janata 2014:65)

²⁵ Podrobněji viz analýza *Kdy se práce vyplatí?*

²⁶ Prudké snížení příjmu je dáno tím, že příspěvek na bydlení se vyplácí čtvrtletně (s tříměsíčním zpožděním), a tedy po ztrátě/ukončení zaměstnání je následně tři měsíce snížený. V druhém a třetím měsíci by toto snížení měl pokrýt doplatek na bydlení. V tomto případě nicméně respondent nevěděl, že má na doplatek nárok. Na úřadu práce mu v tomto ohledu nikdo neporadil.

4.2.2 Další faktory

Zejména u žen podstatné kritérium pro přijetí určitého zaměstnání představovala nutnost **péče o děti a domácnost**. Jednak šlo o další **náklady** spojené se zajištěním hlídání dětí. Otevírací doba školek a jejich kapacity nemusí odpovídat časové náročnosti zaměstnání a požadavku flexibility, která je častá na pozicích, které byly pro ženy potenciálně dostupné (práce ve službách a obchodě). Pro osoby, které dosahují na nízko-hodnocené zaměstnání je cena soukromého hlídání dětí často vyšší než příjem ze zaměstnání. Neméně podstatným aspektem je rovněž **časová náročnost** péče o děti a domácnost. Vnímání schopnosti dostatečného zajištění běhu domácnosti a péče o děti může být ze strany žen velmi odlišné a ovlivněné jak individuálními preferencemi, tak kulturně podmíněnými faktory²⁷. Jako velmi problematická byla v tomto ohledu vnímaná práce na plný úvazek ve směnném provozu a práce spojená s časově náročným dojížděním. Podstatnou roli pro přijetí práce hraje možnost pomoci ze strany rodiny a příbuzných – možnost zaměstnání žen s dětmi tak byla často podmíněna pracovní neaktivitou nebo časovou flexibilitou jiných členů rodiny.

„Já jsem měla možnost práce mimo město, ale znamenalo by to dojíždět. Nebyla tam pevně stanovená pracovní doba. Vracela bych se až večer a nechtěla jsem nechat dceru samotnou celý den.“ (R28L2, matka samoživitelka)

„Jedinou práci, kterou jsem sehnala, byla v restauraci na dohodu. To byly šestnácti hodinové směny, dvanáct dní v měsíci. Velký problém byl s hlídáním dětí. Jedno je mladší tři let, takže ho nevzali do státní školy. Soukromé nepřichází v úvahu. Jedna stojí dvě stovky a druhá pět na den. Bez pomoci rodiny, to pomohla sestra a babička, partner taky hodně pomohl, to by to jinak bylo nemožné a naštěstí se mi po třech měsících podařilo přes partnera sehnat jinou práci.“ (R18L1, žena, dvě děti)

„Já když jsem začala pracovat, tak mě úplně deprimovalo, že neuklidím, neuvařím... Člověk když pracuje, tak musí hrozně moc slevit z různých věcí.“ (R27L1, žena, pár/manželé, dospělé děti, z nich jeden syn žije v s rodiči)

„Já jsem taky byla taková, doma v teplácích, u plotny, a s dětma, vlasy v culíku... Už se k tomu nechci vracet. Radši budu mít ty čtyři tisíce navíc než sedět doma. Jsem mezi lidma... Jak to stíhám? Hodně mi pomáhá nejstarší dcera. Ona je doma, nemá práci, ale stará se o domácnost. Dopoledne uvaří pro všechny, uklidí.“ (R4L2, žena, pět dětí, v současnosti v procesu rozvodu)

Předcházející faktory se vztahovaly k finanční motivaci a časové náročnosti/kompatibilitě práce s dalšími činnostmi. I zaměstnání, která toto splňovala, nebyla automaticky přijímána jako motivující. Faktorem, kterým se objevoval ve více rozhovorech, byla vnímaná **kvalita nabízeného zaměstnání a přístup zaměstnavatele**. Nejčastěji přitom šlo o neadekvátně náročné pracovní podmínky vzhledem k výši nabízeného platu. Několika respondenty byla velmi negativně vnímaná vysoká míra kontroly, tlak na výkon a chování některých zaměstnavatelů. Vzhledem k tomu, že obvykle nešlo o obecný popis charakteru dostupné práce, ale kritiku konkrétního zaměstnavatele nebo pracovních standardů, nepovažujeme za adekvátní redukovat ji na „výmluvy“ nebo „lenost“ (byť budou případy, kdy tomu tak je), ale spíše ji interpretujeme v kontextu požadavků na určitou základní důstojnost práce:

„Dělala jsem v továrně R. Tam je člověk hlídáný kamerou. Zavolali si mě, že piju v pracovní době, že jsem moc pomalá. To byla jediná práce, ze které jsem sama odešla.“ (R28L2, matka samoživitelka)

„Já jsem chvíli dělal v továrně V., kde se ale změnil majitel. Jeho otec, to byl někdo jiný, ale já abych poslouchal takovýho cucáka, on se chová jak prase... Tam stříkáte barvy, je z vás za chvíli feťák... Všude kamery, člověk nesmí na cigáro, to je jak kriminál... Ten majitel, to není člověk.“ (R7L2, muž, manželé/pár, 2 děti)

²⁷ Opět zde platí, že toto nemusí jít po linii etnicity, ale i např. třídy, náboženství, rodinné tradice apod.

„My jsme dva, co vedeme party těch, co dělaj VPP. Spousta lidí tam jde, protože musí (pozn.: hrozba vyřazení z evidence Úřadu práce a tedy ztráta nároku na dávky v hmotné nouzi). Ta práce se nevyplatí. Když ty lidi dají k S., ten na ně řve, nefunguje to... Dají ho ke mně... Pokud se člověk s těma lidma baví a chová se k nim slušně, tak je to v pohodě. Je blbost, že by si ti lidi odvykli pracovat.“ (R4L2, žena, vedoucí party na VPP)

V tomto ohledu tedy dávky slouží jako nástroj pro prevenci/ochranu před přijetím zaměstnání, které je vnímáno jako velmi nekvalitní/nedůstojné.

4.3 Předlužení a exekuce

Ochota k přijetí zaměstnání se formuje poněkud odlišně u osob, které jsou zadluženy. Podle odhadů zaměstnanců úřadu práce, s kterými byly v rámci výzkumu realizovány rozhovory, je v obou lokalitách v exekuci více než polovina (podle některých až tři čtvrtiny) příjemců dávek v hmotné nouzi. To mimo jiné znamená, že v momentě, kdy nastoupí do zaměstnání, jsou jim ze mzdy exekučně sráženy veškeré příjmy, které přesahují nezabavitelnou částku. Ta se odvíjí od velikosti domácnosti a původu dluhu – na základě velikosti domácnosti je stanovena základní částka, která nesmí být zabavena, následně je ze mzdy strhávána část rozdílu mezi touto částkou a celkovým příjmem ze zaměstnání, od určité výše pak již celý rozdíl²⁸. Mezi respondenty měli téměř všichni zkušenost s dluhy. Devět domácností, ve kterých byly rozhovory realizovány, bylo v exekuci. Jedna respondentka právě procházela insolvenčním řízením (oddlužení).

I když v úvodních rozhovorech se sociálními pracovníky byla vysoká míra zadlužení, a zejména pak exekuce, vnímána jako silný faktor, který snižuje motivaci k přijetí zaměstnání, v rámci rozhovorů nebyl tento vztah zcela jednoznačný. Zásadní roli v tomto ohledu hrála vnímaná možnost ze situace zadlužení vystoupit. Roli zde může hrát i míra povědomí o možnostech oddlužení. Předkládaný výzkum se nezaměřoval primárně na příčiny a podobu zadlužení, přesto je třeba zdůraznit, že exekuce, eventuálně její hrozba, byla respondenty vnímaná jako faktor, který zásadně ovlivňuje kvalitu života, zejména míru stresu a nejistoty („to se bojíte i vzít telefon“). Vzhledem k výši úroků a poplatků za vymáhání se dluhy i z nízké původní částky mohou velmi rychle vyšplhat do řádu deseti až sta tisíců. V některých případech navíc narůstaly respondentkám nové dluhy bez jejich vědomí, a to kvůli pokračujícím půjčkám manžela, s nímž nebyly formálně rozvedeny nebo půjčkám, o jejichž uzavření v rámci manželství nevěděly a zjistily je až ve chvíli, kdy přišla exekuce. To bylo nicméně ovlivněno skladbou respondentů. Lze proto předpokládat, že se do této situace dostávají také muži.

²⁸ Výpočet srážky ze mzdy:

1. Z čisté mzdy zaměstnance je odečtena **základní nezabavitelná částka** - v době realizace terénní fáze výzkumu (2014) stanovena na 6188,67 Kč na dlužníka a 1547,47 Kč na každou další vyživovanou osobu.
2. Pokud je zbylá čistá mzda rovna nebo nižší než 9 283 Kč, zaokrouhlí se směrem dolů na částku dělitelnou třemi. U exekucí pro nepřednostní pohledávky, mezi něž spadá většina dluhů, je srážen dluh do výše jedné třetiny příjmů zbývajících po odečtení nezabavitelné částky. U exekucí pro přednostní pohledávky (mezi ně spadají dluhy na výživném nebo veřejné zdravotní pojištění) může jít srážka až do dvou třetin rozdílu.
3. Zbytek mzdy (částky přesahující hranici nezabavitelné částky plus 9 283 Kč – tzv. *částka postižitelná bez omezení*) se srazí ze mzdy celý.

Zadlužení působí jako silně demotivující faktor pro zaměstnání v momentě, kdy je ze mzdy prováděna exekuční srážka a zároveň domácnost nemá vidinu, že dluh splatí. Srážka vede k tomu, že ze mzdy zůstane jen částka blízká minimální mzdě. Sociální podpora je nicméně vypočítávána jakoby rodina měla příjem ze zaměstnání v plné výši, tedy domácnost často ztrácí nárok na podporu (zejména u dávek v hmotné nouzi), respektive je jí podpora snížena (příspěvek na bydlení). Jedinec, respektive domácnost, s příjmem za zaměstnání podléhající exekuci, tak v důsledku může mít nižší příjem než bez tohoto příjmu:

„Mě teď nabízel práci za 12 tisíc, ale mě se to nevyplatí, půjdu do práce jen až bude mít práci i manžel a bude možné jít do insolvence. Když jsem pracovala, tak jsme měli 15 tisíc a teď když jsme doma máme 17 tisíc.“ (R29L1, žena, pár/manželé, dvě děti)²⁹

„Teď když dělám za minimální mzdu, tak mi nic nestrhávají, ... Ale já bych chtěla takovou práci, ať to splatím. Ať to splatím a je klid.“ (R10L2, žena, v procesu rozvodu, 4 děti)

Vzhledem k výši nezabavitelné částky se exekuce mzdy nedotýká osob, které pracují za minimální nebo nízkou mzdu. Tedy v momentě, kdy je jedinec (pár) v exekuci, je práce za minimální mzdu vnímaná jako výhodnější. V motivaci pro přijetí takového zaměstnání hrají nicméně podstatnou roli nefinanční faktory tak, jak bylo popsáno v předcházející části.

I výše uvedený citát ukazuje, že podstatnou motivační roli pro přijetí zaměstnání u zadlužených domácností představuje možnost splatit dluh, respektive dosáhnout na možnost oddlužení (insolvence). I když finanční situace domácnosti nemusí být po vyhlášení insolvence lepší (může tomu být i naopak), oproti exekucím byla velmi silným motivačním faktorem možnost „normálního života“ v dohledném horizontu. Pro vyhlášení osobního bankrotu je nicméně podmínkou, že dlužník (v případě páru manželský pár) je schopen v průběhu pěti let svým věřitelům uhradit minimálně 30 % jejich pohledávek. Zejména u vyšších dluhů jde o podmínku, která tuto možnost vylučuje u osob s nestabilním zaměstnáním nebo zaměstnáním za nízkou mzdu:

„Já jsem několikrát uvažovala, že bych ty práce, co dělám (pozn.: sociální pracovnice), nechala. Že bych šla do továrny, kde člověk pracuje 8 hodin a pak padla. Ale nemůžu si to dovolit kvůli financím, že bych to neutáhla s insolvenčí... Pět let budu mít exekuci platu a ještě k tomu platit 5200 a bude klid.“ (R6L2, žena, rozvedená, 2 děti, v insolvenční)

„Kdybych dělal někde pořádně, za 20, 25 tisíc, tak bych zaplatil ty exekuce a pak bychom mohli normálně žít... Takhle to udělal soused. Ten jako mladý taky dělal blbosti a vzal si půjčky, ale teď má plat 35 tisíc. Tak to pět let splácel, ale teď má pokoj.“ (R20L1, muž, pár/manželé, dvě děti)

„Chtěl bych jít do insolvence, to není na celý život jako exekuce... Nemohl jsem proto vzít práci v K., která je sice dobře placená, ale sezonní. Podobně bych nemohl vzít nějakou práci za 10 tisíc... Teď to vypadá nadějně. Končí mi zkušební doba. Dělal třetí měsíc na smlouvu. Předtím jsem dělal měsíc brigádně. Už je to trochu lepší pozice. Už dělám u stroje. Snad to půjde vydržet. Mám 12 000 čistého. S tím bych měl dosáhnout na insolvenční.“ (R3L2, muž, rozvedený, jedna dcera)

U osob, které jsou zadluženy, ale nejsou v exekuci, se jako silný motiv projevovala i možnost postupně splácet dluh bez oddlužení a vyhnout se situaci, kdy „jim doma všechno polepí“, tedy kdy dojde k exekuci majetku. Několik respondentů popisovalo, že takto v minulosti postupně splatilo dluh v řádu desetitisíc. Nicméně to bylo zpravidla v době stabilního zaměstnání alespoň jedné osoby v domácnosti. Ztráta zaměstnání pak byla často

²⁹ Rozdíl je v tomto případě daný tím, že v momentě, kdy pracuje jeden člověk, snižují se dávky v HN a SSP, respektive se zaměstnání o dávky v HN již řada respondentů nežádá, i když by na určitou podporu měla stále nárok (viz dále), dále zde hrají roli další náklady spojené se zaměstnáním.

z pochopitelných důvodů spojena s neschopností dluhy splácet. Je tedy otázkou, nakolik je tato situace v případě dostupnosti pouze dočasných zaměstnání dlouhodobě udržitelná.

„Když jsem byl v hmotné nouzi, tak nebyla vůbec šance něco splácet. Vždycky jsem to vysvětloval těm, co mi volali... Někteří byli nepříjemní. Báł jsem se zvedat telefony, někomu pořád něco vysvětlovat. (...) Furt bojuju, ještě tu nebyl pán s černým kufříkem... Ono to furt narůstá, to se nedá zastavit.“ (R3L2, dospělý muž, rozvedený, jedna dcera, v exekuci)

„Předtím jsem měl plat 15 tisíc, žena 12 tisíc. Ke splacení úvěru chyběly dva roky... Dělal jsem jako svářeč na stavbách, různě co bylo. Pak přišla krize. Práce bylo najednou mnohem míň, do toho rozvod. Byt byl na manželku... Ted' neplatím vůbec nic, jen alimony... Ted' to roste, to už ani nevím kolik to je. Předávají si to mezi sebou... Přišli dva hromotluci, páčili dveře. Partnerka byla doma sama s dítětem.“ (R30L2, partneři/manželé, jedno dítě)

„Člověk vytlouká klín klínem a pak už se na to vyprdne a pokud je bez práce, tak je úplně v háji... Ten člověk už pak nemá šanci, to už není život.“ (R7L2, muž, manželé/pár, 2 děti)

Já jsem v registru dlužníků a v exekuci, ale mě to je fuk. Mě nemůžou nic vzít. Bydlím u rodičů a tam mi nic nepatří.“ (R22L1, mladý muž, nezaměstnaný)

V rámci rozhovorů se zaměstnavateli se objevil ještě jeden faktor, který respondenti vnímali jako demotivační a jenž je důsledkem toho, že v exekuci je ze mzdy srážena většina financí nad hranicí nezabavitelné částky. Vyplacené odměny nebo proplacené přesčasy, stejně jako navýšení mzdy, se promítnou v důsledku exekuce do finálního příjmu zaměstnanců jen minimálně³⁰. **Zaměstnavatelé ztrácejí nástroj k finanční motivaci zaměstnanců.** Pro osoby v exekuci je jediná šance k navýšení příjmu neformální zaměstnání.

4.4 Shrnutí kapitoly

Podle zjištění shrnutých v této kapitole lze říci, že spíše než „neochota pracovat“, by v centru debaty o motivaci k zaměstnání měla stát otázka, jaké charakteristiky práce vedou k tomu, že některá zaměstnání nejsou vnímána jako výhodná a naopak.

Příjmy ze zaměstnání za minimální nebo nízkou mzdu byly hodnoceny jako velmi nízké, nedostatečné pro pokrytí nákladů, v řadě případů nepřinášející výraznější změnu finanční situace domácnosti. Přesto řada z nich považovala zaměstnání na veřejně prospěšných práce jako přijatelnější alternativu vůči nezaměstnanosti. Jedním z nejpodstatnějších kritérií byla hodnota práce jako náplně času a jako faktoru, který definuje sociální statut a pocit vlastní hodnoty, dále šlo o možnost sociálního kontakt a společenských vztahů. Finanční motivace, ve smyslu změny příjmu oproti situaci, kdy má rodina jen dávky sociální pomoci, byla u veřejně prospěšných prací za minimální mzdu nejsilnější u dospělých bez dětí, pokud jsou oba partneři zaměstnaní, a u rodin s více dětmi.

Nejčastějším důvodem vnímané nevýhodnosti přijetí práce bylo nedostatečné finanční ohodnocení, které nepostačuje k pokrytí základních nákladů domácnosti - i přes zaměstnání

³⁰ Pokud i po navýšení mzda nepřesáhne základní nezabavitelnou částku o více než 9 283 Kč, dostane se k zaměstnanci z navýšení třetina, respektive dvě (podle toho o jaký typ exekucí jde). Pokud tuto částku překročí, nedostane z navýšení nic. K výpočtu viz předcházející poznámka pod čarou.

zůstává člověk závislý na systému stání pomoci a tudíž je subjektem intenzivního dohledu a kontroly. U kombinace nízké mzdy a nákladů spojenými se zaměstnáním (dojíždění, apod.) mohlo dojít i k finančnímu zhoršení situace domácnosti. Mezi další kritéria patřila vnímaná kvalita nabízeného zaměstnání a přístup zaměstnavatele. Zejména u žen pak představovala podstatné kritérium pro přijetí určitého zaměstnání možnost skloubit zaměstnání s péčí o děti a domácnost.

I když je předlužení vnímáno jako silný faktor, který snižuje motivaci k přijetí zaměstnání, v rámci rozhovorů nebyl tento vztah zcela jednoznačný – podstatnou motivační roli pro přijetí zaměstnání u zadlužených domácností představuje možnost splatit dluh, respektive dosáhnout na možnost oddlužení (insolvence). I když finanční situace domácnosti nemusí být lepší (i naopak), oproti exekucím zde byla velmi silným motivačním faktorem možnost „normálního života“ v dohledném horizontu. Vyhlášení insolvence je nicméně možné jen se stabilním zaměstnáním s vyšší mzdou – tedy zaměstnáními, která jsou pro tuto skupinu obtížně dostupná, nebo - v případě páru - zaměstnání obou partnerů.

5 Povědomí a dostupnost informací o systému sociální ochrany

Jaké jsou dopady omezené dostupnosti zaměstnání a zejména zaměstnání, které by umožnilo pokrýt náklady domácnosti? Jak bylo výše popsáno, řada respondentů byla sice v minulosti dlouhodoběji zaměstnána, v posledních letech nicméně častěji dosahovala jen na dočasné nebo dotované pozice a období formálního zaměstnání se střídala s (často prodlužujícími se) obdobími nezaměstnanosti. U některých respondentů období nezaměstnanosti odpovídala době, kdy pobírali dávky v hmotné nouzi. Řada jich tyto dávky pobírala nicméně paralelně se zaměstnáním, protože příjem rodiny nedosahoval životního minima, tedy částky pro pokrytí základních nákladů domácnosti.

Mediální diskurz v posledních letech často zdůrazňuje obraz příjemců dávek jako osob, kteří dokáží ze systému dávek maximálně čerpat a využívat jej. Nezaměstnanost je spojována se zneužíváním dávek a nezodpovědným přístupem nezaměstnaných (Rakoszyová, Horáková 2014). V rámci výzkumu jsme se spíše setkali s tím, že řada respondentů se v systému orientovala jen částečně. To bylo dáno především omezenou dostupností informací. Následující kapitola se proto věnuje povědomí o systému dávek a možnostech jeho využití.

Kapitola je rozdělena do tří částí. V první se věnujeme širšímu kontextu postavení žadatelů/příjemců dávek při jednání s úřady. Druhá popisuje oblasti, ve kterých se nízká informovanost respondentů projevovala. V třetí části jsou pak popsány dopady současného nastavení.

5.1 Význam práce pro legitimitu požadavků

V rámci předcházejících dvou kapitol jsme se věnovali otázce postavení na pracovní trhu především ze strukturální a funkční perspektivy tedy tomu, jaký je kontext, ve kterém příjemci dávek hledají své zaměstnání, jaké jsou atributy zaměstnání, díky kterým je určitá práce motivující. V některých těchto částech jsme se již dotkli skutečnosti, že práce má velmi podstatnou symbolickou roli, je jedním z faktorů, skrze který člověk definuje svou identitu a skrze který je také definován svým okolím.

Jak bylo popsáno výše, příjemci dávek, kteří jsou nezaměstnaní a tedy registrovaní na úřadu práce, jsou pod stálou kontrolou/tlakem, aby prokázali, že se aktivně snaží o zapojení na pracovní trh, byť jde mnohdy pouze o formální proces bez reálných dopadů na změnu situace. Tato snaha motivovat příjemce dávek k vlastní aktivitě/přijetí zaměstnání a obecněji vnímání příjemců dávek jako práce-neochotných je přitom odrazem veřejných mediálních debat i zdůvodněním nedávných reforem sociálních politik. Ten, kdo se nesnaží pracovat, by dle uvedeného diskurzu neměl mít nárok na státní podporu (Rakoszyová, Horáková 2014). Příjemci dávek jsou tedy v situaci, kdy jsou často zpochybněny nejen jejich vlastní schopnosti, ale potažmo i společenská hodnota.

V kapacitách předkládaného výzkumu nebyl prostor se podrobněji věnovat dopadům tohoto diskurzu na příjemce dávek. Přesto vnímáme, že jde o podstatnou rovinu ovlivňující

postavení žadatelů při jednání s úřady. Jako taková by proto neměla být v celé debatě o motivaci k zaměstnání přehlížena a věnujeme ji tak alespoň krátký prostor formou několika poznámek.

5.1.1 Legitimizace nároku – image dobrého pracovníka

Silně negativní vnímání příjemců dávek (viz např. CVVM 2015³¹) nebylo vždy respondenty explicitně reflektováno. Přesto se ve většině rozhovorů objevovalo několik momentů, ve kterých respondenti motiv tematizovali.

Nejviditelněji se téma projevovalo ve způsobu, jakým se v některých rozhovorech objevovala snaha **vymezit se vůči těm, kteří na rozdíl od respondentů nepracují** a tedy si podporu nezaslouží. Jinými slovy, vlastní hodnota a morální nárok na podporu byla dokládána explicitním vymezením se vůči chování, které je často mediálně kritizováno, a jeho připsáním jiným skupinám (srov. např. Anderson 2014). Linie, podle které bylo dělení vedeno, byla v některých případech vázaná na etnicitu. U romských rodin se opakovaně objevovalo vymezení vůči Romům, kteří se do regionu nově stěhují, apod. Obvykle šlo o skupiny nebo jednotlivce, se kterými neměli respondenti bližší osobní kontakty:

„A je to pravda, pracovat se musí... Já bych ty sociálky zrušila úplně a ať jdou všichni pracovat... To by měli zavést znova. Za příživnictví by měli zavírat, když nepracujou. Tenkrát byla práce pro všechny.“ (R10L2, žena, v procesu rozvodu, 4 děti, zaměstnaná na VPP + dávky v HN, Romka)

„U města (VPP), tam jsou samí pacienti. Voni to uměj využít. My tam děláme na 200 %. Tam je půlka na vyhazov. Vy tam neděláte a my tam dřeme. Ty vaši lidi, ty maj chňapátka, jenom tak s nima choděj.“ (R16L1, muž, pár/manželé, odrostlé děti, zaměstnaný na VPP, Rom)

„My se s těma nepřizpůsobivýma cikánama, kteří se sem stěhujou, nebavíme – s nima jsou problémy, fetujou a kradou.“ (R22L1, mladý muž, nezaměstnaný, Rom)

„Když někdo nepracuje, tak jsou to lidé, co mají hodně dětí a to jsou většinou ti, co se sem přistěhovali hlavně ... To jsou zvířata.“ (R29L1, žena, nezaměstnaná, Romka)

Snaha o vytvoření image dobrého pracovníka samozřejmě ovlivňovala i výpovědi o vlastní práci. I když řada respondentů vystupovala velmi kriticky vůči situaci na trhu práce, případně nastavení sociálních politik, ve všech případech se snažila udržet **obraz sebe sama jako aktivní osoby** snažící se o změnu situace a tedy uvažující v normativním rámci „zasloužilého“ uchazeče o zaměstnání. Osobní zkušenosti a hodnocení byly v rozhovorech velmi často doplňovány příběhy o vlastní ochotě pracovat, kvalitě práce, aktivní snaze najít zaměstnání. V několika případech respondenti popisovali, že sice určitou práci odmítali, nicméně jsou sami dobrými pracovníky ochotnými pracovat i zadarmo:

³¹ Jako druhá nejméně přijatelná činnost je pro české obyvatele uvádět nepravdivé údaje při žádosti o sociální podporu (62 %). Téměř stejný podíl občanů pak považuje za morálně nepřijatelné, když si někdo nehledá práci a žije jen z podpory a darů (60 %).

„Když jsem byl na veřejný službě a byla povinná, tak ji pak zrušili a já dělal ještě zadarmo měsíc a to bylo jenom za dávky.“ (R26L1, muž, pár/manželé, dospělé děti, zaměstnaný v současnosti přes dohodu)

„Dělal jsem VPP pod obcí: ale pro opilce dělat nebudu, za 43 Kč za hodinu celý den. Já jsem makal od ráno do večera a nikdo to neocenil. To raději budu dělat lidem zadarmo... Já pomáhám starým lidem.“ (R7L2, muž, manželé/pár, 2 děti, nezaměstnaný)

„Na pracáku byli ze začátku protivní. Pak se to zlepšilo. Vidí, že se člověk snaží, hledám si práci.“ (R10L2, žena, v procesu rozvodu, 4 děti)

5.1.2 Pocit frustrace a méněcennosti

Jestliže výše popsané odráželo určité přijetí dominantního diskurzu a snahu legitimizovat své postavení v rámci něj (tedy vymezit se vůči nepracujícím a poukázat na své schopnosti jako dobrého pracovníka), někteří respondenti reflektovali vnímanou nemožnost se i přes svou snahu vymanit ze systému podpory a tedy vystoupit z pozice osoby „závislé na státní podpoře“.

I přesto, že respondenti v rámci rozhovorů jednoznačně upřednostňovali zaměstnání – respektive přesněji adekvátně ohodnocené zaměstnání, které zajistí ekonomickou stabilitu domácnosti – oproti státní podpoře, výše popsaná nedostupnost možnosti příjmů vede k tomu, že dávky se pro řadu respondentů staly klíčovými pro zajištění ekonomické situace domácnosti. Jde o situaci, kdy je domácnost na státní podpoře ekonomicky „závislá“. Toto nicméně neimplikuje, že by šlo o upřednostňovanou strategii. Přístup k čerpání podpory se u dávek v hmotné nouzi pohyboval na široké škále – od přijetí čerpání dávek jako jistého, samozřejmého příjmu, až po explicitně vyjadřovanou neochotu ze systému čerpat a **pocit nedůstojnosti s čerpáním spojený**:

„Já jsem o dávky poprvé žádala v době, kdy už jsme měli dvě děti. Muž vydělával 11 tisíc čistého... Já jsem dávky nechtěla, styděla jsem. Já jsem asi měla nárok, ale styděla jsem se tam jít asi dva roky... Ale nakonec jsem šla. Nechtěla jsem být závislá na matce manžela, protože co potřeboval malý do školky a léky, tak to platila všechno ona. Pak jsme dostali hmotnou nouzi.“ (R13L1, žena, pár/manželé, dvě děti)

„Já když tam vejdu, připadám si úplně jako spodina, že je člověk méněcenný. I když třeba dělám, že se pořád musím prosit státu.“ (R21L1, žena, rozvedená, dvě děti)

„Já pořád hledám nějakou práci. Někdy si člověk připadá jak ten nejposlednější s tou hmotnou nouzí (...) To by vás někdy položilo, ta byrokracie.“ (R11L2, žena, pár/manželé, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělé/mimo region)

„Když berete dávky, spíš na vás každý blbě kouká. Já si připadám méněcenný... oni pořád řeší, že sníží dávky, ale jen přinutí lidi krást.“ (R26L2, muž, pár/manželé, dospělé děti)

„Hodně lidí nechodí, protože se stydí. U nás to berou jako v uvozovkách potupu. Je to pro ně hodně těžký, že tu někdy i brečí. Na státní sociální podpoře je to trochu jinak.“ (R36L1, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

Zde je důležité zmínit, že rozdíl v přístupech mezi respondenty nešel po linii etnicity, nepotvrdilo se, že by - dle populární představy veřejnosti - mezi romskými respondenty převládal přístup, který vnímá čerpání dávek jako „samozřejmé“. Podstatně významnější roli zde hrála, kromě individuálních charakteristik, také vnímaná možnost uplatnění na pracovním trhu a možnost vlastní aktivitou měnit situaci.

Pocit **frustrace z nemožnosti vystoupit ze situace závislosti** byl silný zejména u osob, které byly ochotné přijmout finančně nepříliš nevýhodnou práci, respektive byli na těchto pozicích zaměstnaní. Jak bylo řečeno, někteří respondenti byli ochotni tuto práci přijmout, mimo jiné kvůli významu zaměstnání jako náplně času a s prací spojeného společenského statusu. I přesto pro ně – vzhledem k výši mzdy, která neumožnila vystoupit z chudoby – zůstávaly dávky klíčovou součástí příjmu domácnosti. Podstatnou roli zde hrál také genderový aspekt. U mužů byla neschopnost mít výdělek, který by uživil rodinu, vnímána jako osobní selhání silněji. Nicméně pocit frustrace z toho, že i přes zaměstnání zůstává člověk závislý na systému stání pomoci a tudíž je subjektem intenzivního dohledu a kontroly se objevoval u řady respondentů nezávisle od genderu³².

„To je přece trapné, když chlap přinese domů osm, devět tisíc. Z toho se akorát tak pokryje nájem.“ (R29L1, pár/manželé, děti v předškolním a školním věku)

„Jak si má chlap připadat, když donese osm a půl tisíce domů a hodí je před manželku na stůl? A přitom oni chtějí pořád snižovat dávky, aby donutili lidi pracovat za 8,5 tisíce. Pořád řeší, že sníží dávky, ale to je blbost. To jen přinutí lidi krást... Kdyby ty peníze dali městu, aby byla práce – ale ne za minimální mzdu.“ (R24L1, pár/manželé, tři dospělé děti)

„Já když tam vejdu (pozn.: na úřad práce), připadám si úplně jako spodina, že je člověk méněcenný. I když třeba dělám, že se pořád musím prosit státu.“ (R21L1, žena, rozvedená, dvě děti)

5.1.3 Důsledky

Vzhledem k omezenému množství dat ponecháváme stranou psychologické dopady výše popsano³³, byť jde o téma, které by jistě zasloužilo další pozornost.

Pro následující text je nicméně podstatné si uvědomit centralitu zaměstnání jako klíčové charakteristiky plnohodnotného společenského statusu, což má podstatný dopad při jednání s úřady. Již samotné vědomí závislosti na podpoře dostává příjemce dávek do mocensky nerovného postavení. Vnímaný pocit vlastní neplnohodnotnosti pak tento pocit dále násobí, stejně jako veřejný obraz příjemců dávek a míra kontroly, která je nejstříktnější u dávek pro

³² Zvláště silné toto bylo v Lokalitě 1, což může být ovlivněno velmi nízkou hladinou mezd a celkovou chudobou v Lokalitě 2.

³³ Pro srovnání - podle nedávné studie Gallup je výrazně vyšší podíl osob, které se léčí s depresemi mezi dlouhodobě nezaměstnanými a osobami pracujícími na nejistých pozicích než v rámci populace jako celku. Viz *In U.S., Depression Rates Higher for Long-Term Unemployed* Dostupné online: <http://www.gallup.com/poll/171044/depression-rates-higher-among-long-term-unemployed.aspx>.

nejchudší (viz dále). U příjemců dávek se pak spíše očekává vděk³⁴, než že by byli vnímáni jako klienti či osoby ve složité životní situaci, kterým je třeba poskytnout podporu.

Příjemci pocítované podřadné postavení je umocněno vysokou mírou kontroly – a to jak ve smyslu výše popsané měsíční docházky na úřad práce, dokládáním příjmů a plateb nákladů na bydlení, tak zastropováním různých nákladů spojených s bydlením (služby a energie). Ti, kteří tyto dávky čerpali dlouhodobě, jako podstatné vnímali také postupné zpříšňování dozoru:

„Chtějí čím dál víc informací, třeba chtěli změřit byt. Já jsem tu lítala s metrem, měřila jsem, jak máme vysoký stropy. To teď chtěj snad u každý žádosti.“ (R21L1, žena, rozvedená, dvě děti)

„Pakárna. Chtějí papíry, které si mohou vyžádat elektronicky interně a když jsem se na to ptala, proč to chtějí, tak prý to dělají proto, aby ti lidé aspoň něco dělali... Když pracujete, je té byrokracie víc. Musíte ještě chodit dokládat měsíční příjmy.“ (R9L2, žena, pár/manželé)

„Na pracáku nám říkali, že když jsme v hmotné nouzi, tak nemáme mít internet.“ (R29L1, žena, pár/manželé, dvě děti)

5.2 Dostupnost informací

Výše popsané se silně promítá do přístupu k informacím a tedy i povědomí o systému dávek. Současný systém státní sociální podpory a dávek v hmotné nouzi, z nichž se skládají příjmy domácností, je celkově poměrně složitý. Do značné míry je to důsledkem kombinace různých typů dávek regulovaných odlišnou legislativou a řízených odlišnou logikou nároku, takže ani jednotliví úředníci, kteří se věnují vyřízení určité jeho části, nemají přesné povědomí o fungování dalších prvků – jak se projevovalo v některých rozhovorech na úřadech práce. Pro nízké povědomí o systému sociálních dávek mezi jejich příjemci nicméně hraje zásadní roli velmi omezená dostupnost informací. Informace na stránkách MPSV jsou velmi obecné a obtížně srozumitelné i pro osoby s vysokoškolským vzděláním. Na obou pobočkách navštívených v rámci výzkumu bylo na chodbách jen minimum informací, a to buď na nástěnkách, nebo formou letáků (zejména informace ohledně systému dávek hmotné nouze). Neexistuje také oficiální kalkulačka, která by umožňovala rámcový výpočet dávky, atd. Hlavním oficiálním zdrojem informací se tak stávají zaměstnanci Úřadu práce, kteří jsou s žadateli v pravidelném kontaktu.

Respondenti měli obvykle rámcovou představu o výši podpory a dopadech jednotlivých změn (krátkodobé zaměstnání, alimenty, mění se náklady spojené s bydlením, dospívání dětí, aj.) na celkovou vyplacenou částku. Věděli také, kde o dávky žádat. To je samo o sobě – slovy jednoho z pracovníků Úřadu práce - vnímáno tak, že příjemci *„už jsou na to zvyklí, vědí, jak to chodí, kde si požádat, kam jít“*. Obecné povědomí nicméně nelze zaměnit se znalostí detailního nastavení systému. Respondenti často neznali dopad určité změny, přesnou částku, která jim má být vyplacena. Tento faktor může působit poněkud paradoxně v kontrastu k významu sociální podpory pro příjmy domácností respondentů. Může mít ale negativní dopad na to, kdy je práce vnímána jako výhodná.

³⁴ Pro ilustraci uvádíme jeden citát: *„Teď hodně žádají důchodci, kteří celý život pracovali, ti jsou hrozně vděční, jsou vděční za každou korunu, nejsou jako tihle, co křičí.“* (R34L1, Úřad práce, oddělení SSP)

5.2.1 Úředník jako primární zdroj informací

V hodnocení pravidelného kontaktu s pracovníky úřadu práce měla většina respondentů podobné zkušenosti. Vedle několika negativních zkušeností (v několika rozhovorech vnímaných jako emocionálně velmi náročné) často spojených s pocitem méněcennosti – „*to jsem se tam/potom tenkrát i rozbrečela*“ – vnímali respondenti chování úředníku jako relativně vstřícné, byť mnohdy odlišné v závislosti na tom, s kým se na úřadu setkali. Ve všech případech se však respondenti shodovali, že jim je ze **strany úředníků poskytováno minimálně informací**. V některých případech byly tyto informace vnímány jako nepřesné nebo nejednotné:

„Na Úřadu práce se ke mě chovali slušně, ale sami od sebe nám informace neposkytovali. Musela jsem se ptát na to, na co jsem měla nárok. Když jsem se sama od sebe neozvala, tak mi to sami od sebe nesdělili.“ (R13L1, žena, pár/manželé, dvě děti)

„Záleží, co tam sedí za ženskou a jaký má ke mně sympatie. Někteří jsou hodní a ochotní a desetkrát vám všechno zopakují, ale jsou někteří, kteří jsou odměření... Ted' mě má na starosti jedna a ta je ke mně taková odměřená.“ (R5L2, muž, rozvedený, bez rodiny)

„Na úřadě Vám nic neřeknou. Nechtějí říct na co máte nárok... Jakoby to dávali z vlastní kapsy.“ (R12L2, žena, rozvedená, v současnosti s partnerem, jedna dcera, v minulosti v HN)

„Informace o změnách mi zprostředkovatelky neřekly. Tak sem si to zjišťovala z doslechu od ostatních a zkoušela jsem to u více zprostředkovatelek, jestli mám nárok a ty informace, co mi řekly, to se u různých zprostředkovatelek lišily.“ (R15L1, žena, pár/manželé, odrostlé děti)

V rámci rozhovorů se opakovaně objevilo, že respondenti nevěděli, že mají možnost o určité dávky žádat. Šlo zejména o možnost žádat o podporu v momentě, kdy byla daná osoba zaměstnaná, ale celkové příjmy domácnosti zůstávaly nízké:

„My jsem byli na pracáku poprvé, když nám bylo 18 a měli jsme děti. Pak měl manžel nebo já práci a o dávky jsme deset let nežádali, až poslední dva roky, protože mi někdo řekl, že o to můžu žádat, i když pracuji.“ (R29L1, ženě, manželé/pár, 2 děti)

„Když jsem začala pracovat na VPP, myslela jsem, že nemám nárok na dávky, ale na sociálce mi řekli, ať to neukončuju, i když pracuju... To mě tenkrát dost překvapilo.“ (R10L2, žena, v procesu rozvodu, 4 děti)

V několika případech bylo respondentům ze strany úřadu řečeno, že na určitý typ dávky **nemají nárok**, a to i přesto, že nárok zde zřejmě existoval:

„Když jsem šla podat poprvé žádost o příspěvek na bydlení, tak mi říkali, že na to nemám nárok: „Vy berete 12 tisíc, to si žijete v přepychu“ a „S takovýmhle platem nemáte šanci.“ No, pak říkali, ať se přestěhuju do menšího. Říkala jsem jim, že jsem to předtím zkoušela na kalkulačce. Ale na to řekli, že podle kalkulačky to nefunguje... Většinu lidí by to odradilo. Nechají se odbýt, ale já jak dělám sociální práci, věděla jsem, že ten nárok mám... Nakonec pak říkali, „no, tak si to zkuste.“ Dali mi papíry, ať si to teda sama vyplním.“ (R17L1, žena, bez dětí, zaměstnaná v sociálních službách)

„Ono záleží na tom, kdo tam sedí. Některá má špatnou náladu, tak se s váma ani nechce bavit (...) My moc nevíme, na co máme nárok nebo ne. My jsem si doted' mysleli, že nemáme nárok ani na hmotnou nouzi, ani na to druhý (pozn.: příspěvek na bydlení) (...) Pak jsme to zkoušeli a pak jsem něco vybojovali. My jsme ten příspěvek původně měli, ale pak nám na Úřadu práce řekli, že máme hodně peněz. Ted' ta druhá (pozn.: referentka) řekla, že nárok mám a dali mi to po pěti měsících zpětně.“ (R16L1, muž, pár s odrostlými dětmi)

„V minulosti jsem chtěla sociálku pro dceru. Ona bydlela v P. v podnájmu. Čekala malé a bydlela s přítelem. Ten neměl práci v té době a oni řekli, že se o tu holku mám postarat já. Nedali jí nic, že mám velký příjem, že nemám nárok...Nechtěla jsem se hádat.“ (R10L2, žena, v procesu rozvodu, 4 děti)

Nedostatek informací z oficiálních zdrojů vede k tomu, že se jejich primárním zdrojem stávají neformální sítě. Jako nejdůležitější zdroj informací ohledně dávkového systému byly ve všech rozhovorech zmiňovány přátelé a známí, případně lidé, s nimiž se žadatelé setkávají v prostoru úřadu práce.

5.2.2 Mimořádná okamžitá pomoc

Výrazně se omezená dostupnost informací projevovala u dávek mimořádné okamžité pomoci (MOP), což je nenároková dávka, u které je žádost posuzována jednotlivými úředníky. V rámci jedné lokality jsme se opakovaně setkali s velmi odlišným pohledem na to, za jakých okolností je možné o tuto dávku žádat. Většina respondentů dostávala MOP na děti při nástupu do školy (v řádu 300 až 500 Kč na dítě na začátku roku). Zkušenost s touto dávkou byla nicméně různorodá. Podle některých je výše podpory dána paušálem, podle jiných se mění. U dalších věcí (zejména šlo o vybavení domácnosti jako je pračka, postel pro děti) byla zkušenost různá. Několik respondentů dávku dostalo, dalším byla zamítnuta. Řada respondentů nicméně žádost nikdy nepodala. Jako důvod byl uváděn pocit, „že jim to bude zamítnuto“. V několika případech o možnosti ani nevěděli.

Povědomí o tom, na co je možné získat mimořádnou okamžitou pomoc, záviselo do značné míry na zkušenostech známých lidí v okolí. Pravidla, na co je nárok a kdy je rodina posouzena jako potřebná, byla pro všechny respondenty velmi nejasná. Často se objevoval pocit silné arbitrárnosti, ne-li nespravedlnosti rozhodnutí:

„Nemohli jsme si dovolit hradit synovi fotbal, protože výdaje na jednu sezónu jsou 4 tisíce korun. Musel odejít do jiného fotbalového oddílu... Pak jsem se dozvěděla od ostatních maminek, že jde žádat na výdaje na soustředění a na příspěvky, ale to přitom asi tři referentky věděly, že můj syn sportuje a neřekly mi, že to jde.“ (R13L1, žena, pár/manželé, dvě děti)

„Na školní pomůcky to tady asi nedávaj... Vím, že kroužky nemusíte platit, když jste v hmotný nouzi, ale ne lидуšku.. Zkoušeli jsme příspěvek na tábor na dceru – nedali. No ale, kámoška, co dělá v D., potřebovala pro děcka, co dělají profi sport nějakou profi výbavu a sociálka jí to dala. Mohla si vybrat adidas a tak.“ (R11L2, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělé/mimo region)

Charakteristika přístupu úřadu k vyplácení dávky mimořádné okamžité pomoci, která se objevovala ve více rozhovorech, byla „*jakoby to dávali z vlastní kapsy*“. Pociť arbitrárnosti byl u řady respondentů navíc spojen s pocitem, že jsou odměňováni ti, „*kteří se méně snaží*“ (někdy s lehce rasistický podtextem):

„Když jsme se sem stěhovali, původně jsme bydleli jinde a nastěhovali jsme sem do jedna plus jedna v šesti lidech – my dva a děti. Tak nám řekli, že nám zaplatí barvy, štuky a podobně – a když jsme za nima přišli s účtenkama, tak nám je nechtěli proplatit. Tak jsme šli s tou pracovnící za vedoucí a ta pracovnice jí řekla, že nám to nedaj, protože jsme prý bezproblémový. Tak to jsme nechápali. Kdybychom byli problémový, tak by nám to dali. Myslel sem, že teda musím udělat nějaký problémy. To člověk musí být alkoholik, co tam bylo za lidi a ti dostali všechno...“ (R26L1, muž, pár/manželé, dospělé děti)

„Chtěl jsem MOP na uhlí, ale nedali mi ji. Bylo mi řečeno, že si na to mám našetřit z dávek – v té době přitom všichni věděli, že Romové tuhle dávku dostávají... Asi proto, že

tam byly děti a bylo vidět, že si na to nenašetří, mě řekli, že to zvládneme.“ (R12L2, žena, rozvedená, v současnosti s partnerem, jedna dcera, v minulosti v HN)

„Žádala sem si před 3 lety na pračku. To mi řekli, že nedávaj – další rok už dávali.“ (R15L1, žena, pár/manželé, odrostlé děti)

Matky s dětmi se opakovaně setkaly s tím, že jim bylo nejdříve řečeno, ať navýší alimenty – v souvislosti s podmínkou v zákoně, aby nejprve byly vyčerpány všechny možnosti navýšení příjmů z vlastních zdrojů. Pro matky, které jsou v hmotné nouzi, navýšení alimentů není spojeno s navýšením celkových příjmů domácnosti – pokud zůstanou v hmotné nouzi je jim následně o navýšené alimenty snižena podpora. O navýšení je třeba žádat soudní cestou. V některých případech byl tento proces vnímán jako velmi nepříjemný a stresující. V dalších případech vede k tomu, že raději respondenti o dávku mimořádné okamžité pomoci nežádali.

5.3 Dopady nízkého povědomí o nastavení systému dávek

5.3.1 Nečerpání dávek

Prvním z podstatných dopadů výše popsaného nízkého povědomí o možnostech čerpání dávek je nečerpání dávek u osob, které by nárok měly mít. Jak je vidět i z citátů výše, v několika rozhovorech respondenti popisovali, že se jim podařilo úřad o svém nároku přesvědčit (pro popis této situace byl použit termín „vybojovali jsme to“). Ve většině rozhovorů bylo nicméně sděleno, že spíše než se s úřadem dohadovat, tak se pokusí finance sehnat jinou cestou – velmi často byla v tomto kontextu zmiňována pomoc příbuzných a půjčky:

„My jsme mopku ani nezkoušeli žádat, kromě toho, co dávají v září na děti. Ono to nemá smysl, oni by nám to asi zamítli. Když jsem potřebovali novou pračku, tak jsem si vzali půjčku na tchýni.“ (R20L1, žena, pár/manželé, dvě děti)

„Proto se říká, že cikán, nebo cikánka si sociálku vyřvou... Já se radši seberu a jdu než abych se hádala, ať si to nechaj... Ted' jsem chtěla na lednici. Řekli mi, že si mám ušetřit, že jsem zaměstnaná. Než abych se dohadovala, tak si to radši nějak seženu a mám klid... Ted' mi sehnal lednici starší brácha.“ (R10L2, žena, v procesu rozvodu, 4 děti, zaměstnaná na VPP)

Díky uvedeným přístupům tak pravděpodobně dochází k úsporám státního rozpočtu a v řadě případů jsou příjemci pravděpodobně nuceni k využití vlastních zdrojů. Otázkou zůstává, do jaké míry tento přístup snižuje roli dávek jako sociální ochrany a nakolik přispívá k vysoké míře zadlužení (viz následující kapitola). Specificky problematická je v tomto ohledu oblast zdravotnictví, kde by osoby v hmotné nouzi měly mít nárok na bezplatnou péči:

„Lidé v hmotné nouzi by měli na základě potvrzení o tom, že jsou v hmotné nouzi, dostávat u doktora léky bez předpisu. Všechnu lékařskou péči by měla pokrýt pojišťovna. Ti lidé to nevědí. Oni pak vyplňují žádost o MOP a my jim musíme vyplňovat zamítnutí, protože by to bylo „dvojití plnění“ ... My jim řekneme, že by to měly platit pojišťovny, třeba i ty cesty, ale nesmí říct, že to mají od nás. Byl by s tím problém.“ (R35L2, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

Nedostatek informací a s ním spojené nečerpání podpory může vést k tomu, že přijetí nízko-hodnoceného/dočasného zaměstnání je vnímáno jako silně rizikové a může být upřednostněna stabilita příjmů bez formálního zaměstnání než kombinovat příjmy z práce s dávkami s neznámým výsledkem. S tímto souvisí i fakt, že vnímaný rozdíl mezi příjmy ze zaměstnání a bez něj byl v řadě případů lehce podhodnocován.

5.3.2 Kontrola žadatelů

Kontrola je na úřadech spojována primárně s kontrolou „zneužívání“ dávek, a to zejména dávek v hmotné nouzi – kontrola čerpání a s ní spojené úspory³⁵ byly ostatně jedním z podstatných cílů navrhovaného navýšení počtu zaměstnanců úřadů práce v roce 2014. V kontextu vysoké míry vytížení úředníků se kontrola zaměřuje primárně na příjemce, u kterých „existuje podezření“, že čerpají dávky neoprávněně. Podle výpovědí pracovníků úřadu se kontroly zaměřují primárně na žádosti o mimořádnou okamžitou pomoc. U systému státní sociální podpory je kontrola výrazně nižší³⁶. Míra kontroly byla obecně úředníky vnímána jako nedostatečná – to nicméně nebylo primárně spojeno jen s důrazem na kontrolu, ale i vnímaným nedostatečným prostorem pro sociální práci.

I když je v populárním diskurzu ve vztahu k systému dávek kontrola spojována primárně s představou o „zneužívání dávek“, z výstupů výzkumu vyplynula potřeba vyšší kontroly korektnosti výpočtu dávek. I přesto, že řada respondentů měla zkušenost s tím, že dostali dávky v jiné výši, než očekávali, nikdo z nich nebyl schopen tento postupu účelně kontrolovat. To souvisí s nedostatkem informací a obecněji mocensky nerovným přístupem, pocitem méněcennosti nebo bezbrannosti ve vztahu k úřadu:

„Moc nevím, na co máme nárok. Ani jsme to nezkoušeli počítat na kalkulačce. Oni na pracáku to stejně nevědí. Tam řeknou, že jim to vyplivl počítač... Nám snížili příspěvek na bydlení. Byl nižší, když jsem nepracovala, než když jsem pracovala - tak jsem se na to byla ptát, a řekli mi, že nevím, že to tak spočítal počítač... Nevím, jak se to počítá.“ (R29L1, žena, manželé/pár, dvě děti)

„My moc nevíme, na co máme nárok nebo ne... Ani nemá cenu se ptát, oni to stejně vokecaj.“ (R16L1, muž, pár/manželé, dospělé děti)

„V kalkulačce nám vyšlo, že bychom měli brát přes 10 tisíc, ale dávali nám něco přes 9 tisíc. Tak jsme se na to ptali a oni říkali, že to tak prostě je. Tak jsme to vzdali. Nechtěli jsme se handrkovat.“ (R11L2, žena, manželé/pár, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělí/mimo region)

„No, to by bylo skvělý, kdyby to bylo někde možný ověřit. Já nevím kolik příští měsíc dostanu... Někdy něco čekám a pak je to jinak. To je jak z věštecký koule.“ (R21L1, žena, rozvedená, dvě děti)

Špatná informovanost žadatelů je zvláště problematická zejména vzhledem k častým změnám v nastavení sociálních politik v posledních letech. Tato negativa jsou navíc

³⁵ Viz. např. *Úřady práce personálně posílí, operační programy pro čerpání peněz z fondů EU připraveny* (Úřad vlády, 14. 7. 2014). Dostupné online: <http://www.vlada.cz/cz/media-centrum/aktualne/urady-prace-personalne-posili--operacni-programy-pro-cerpani-penez-z-fondueu-pripraveny-120793/>.

³⁶ Zároveň ale byla jako problematická silně vnímána možnost ověření neoprávněného čerpání u doplatku na bydlení (státní sociální podpora). Především šlo o situaci, kdy v žádosti o doplatek není přiznán vysoký příjem partnera a pronajímání domu v rámci rodiny. V obou případech šlo o situaci, která se primárně dotýkala osob s vyššími příjmy, event. vlastníků nemovitostí. V rámci výzkumu nebylo možné toto hlouběji ověřit, také proto, že takovýto postup vyžadoval vyšší příjmy/kapitál.

posilována přechody mezi ne vždy spolehlivě fungujícími elektronickými systémy, vysokou mírou fluktuace pracovníků na úřadech práce a nedostatkem času na jejich zaškolení³⁷. V tomto kontextu i sami pracovníci úřadů přiznávali, že u výpočtů může dojít k chybě:

„Bylo období, kdy ten program nejel. Museli jsme to počítat ručně, v excelu, abychom kontrolovali, jestli to je správně (....) Teď je problém spíš v tom, že to je něco špatně zadaný, ale systém je dobrý... Problém např. s poklesem příjmu. Každý úřad to zadává jinak. Někde bylo nastavené existenční minimum místo životního... To je tím, že ti lidé, kteří to zadávají do systému, prošli jen rychloškolením.“ (R35L2, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

„Je tu hodně práce za málo peněz. Spousta lidí ani nemá čas se zapracovat... Když je tu pán měsíc, tak má práci sám se sebou (...) Někdy počítač vyplyvne něco, co nás překvapilo.“ (R36L1, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

5.3.3 Osobní vztahy a konflikty

Takto nastavený systém vytváří značný prostor pro osobní posouzení a sympatie úředníků ke konkrétním žadatelům. Nejde přitom o rozhodnutí o dávkách, u kterých je nárok posuzován v rámci správního řízení, ale, jak bylo vidět výše, i o dávky, kde je nárok jasně stanoven zákonem, ale žadatelé o tomto nároku nevědí. I když otázka konfliktu mezi individuálním přístupem a rovnými pravidly, mezi které spadá i určitá kategorizace některých příjemců služeb jako více potřebných, je inherentní charakteristikou práce nižších úředníků, kteří jsou v každodenním kontaktu s klienty (Lipsky 1980), současné nastavení toto navíc výrazně násobí:

„U MOPky (pozn.: Mimořádná okamžitá pomoc) výši stanovujeme sami, jako na místním úřadu práce... My jim to neříkáme, protože by nás sežrali. Těm říkáme, že je to tak ze zákona (...) Jednou jsme vyplatili podporu na hygienu nějakému klukovi z azyláku. Pak mi přišlo 10 lidí, že sem dala na hygienu. To pak člověk musí vysvětlovat. Nemáme stanovený balík peněz, ale snažíme se, aby nedocházelo ke zneužití (...) Existují tu takové mopkové královny. My jim tak říkáme. Ty si žádají úplně na všechno.“ (R36L1, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

„Tady je to malý město. Všechno se rozkríkne. Tak jak dám jednomu, musím dát všem.“ (R35L2, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

Jak bylo vidět na citacích výše, příjemci dávek na základě předcházejících zkušeností vnímají, že získání dávky se neodvíjí od nároku, ale od toho, kdo a jak se umí a chce hádat. Tato skutečnost dostává zaměstnance úřadů pod psychický tlak. I když, jak bylo popsáno výše, většina respondentů v této situaci o dávku nežádá, **nedostatečný přístup k informacím vytváří a priori oboustranně konfliktní situaci**. Ze strany úředníku bylo silně tematizováno přetížení, stres a v některých případech nárůst agresivního chování ze strany žadatelů³⁸.

„Lidé jsou čím dál víc agresivní, stěžují si. Stres tu je každý den čím dál větší a člověk to musí ustát. Nemáme, kde brát sílu. Nejsou žádné supervize... Mě ta Drábkova

³⁷ Toto bylo zvlášť patrné v lokalitě jedna, méně v lokalitě dva, což bylo vnímáno jako odraz velmi obtížné dostupnosti zaměstnání pro ženy v regionu a ochotou přijmout a udržet i nepřilíživě dobře hodnocené a silně stresující zaměstnání.

³⁸ Na dlouhodobé přetížení zaměstnanců úřadu upozorňuje i nedávný výzkum dopadů sociální reformy (Havlíčková, Hubíková, Kubalčíková, Musil 2013), který mimo jiné poukazoval na to, že v důsledku dochází k odklonu od poskytování sociální pomoci k administraci dávek.

reforma zklamala – chtěli jsme se bránit, psali jsme připomínky, ale nikdo na to neslyší. Oni si nás vzali jako rukojmí.“ (R35L2, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

„Oni si myslí, že když víc křičí, tak to pomůže – ale my jim říkáme, že tady se to jenom nahraje do počítače, že tu nejde nic ovlivnit... Čím déle člověk dávky bere, tím víc křičí. Nejen Romové, ale už i ti bílí se to naučili.“ (R34L1, Úřad práce, oddělení SSP)

5.3.4 Mýty a předsudky

Kombinace nedostatku oficiálních informací s ústním předáváním příběhů o tom, kdo byl podpořen (často posilována silným pocitem arbitrárnosti), vytváří značný prostor pro šíření zejména proti-romských mýtů, jak trefně shrnula jedna respondentka:

„Vony ty zprostředkovatelky vám to neřeknou, na co máte nárok (...) Už bych tam nechtěla chodit, prosit se a shánět (...) Já jsem hodně přemýšlela, proč ti lidi nadávají na Romy... Ti lidi jsou líní. Nechtěj se chodit ptát, vyřizovat to... a pak křičej, že Romové maj 30 tisíc, že jenom dělaj děti... A přitom to je nesmysl. Ty zákony platí stejně pro všechny. Stát nemůže být dojná.“ (R15L2, žena, pár/manželé, odrostlé děti)

Kombinace nízké informovanosti s celkovým nastavením systému pomoci v hmotné nouzi, který je koncipován jako krizová ochrana, nikoliv ovšem jako podpora lidí, kteří se i s prací pohybují na hraně minimálního příjmu a tedy vylučujícím chudé, kteří nesplňují striktní podmínky (zejména jde o podmínku využití veškerých úspor k tomu, aby domácnost pokryla své příjmy), je jedním z faktorů, který negativně ovlivňuje přijímání dávek jako „nezasloužených“:

„Vlastníci mají strach, že na to nemají nárok – říkáme, ať si to zkusí, ať zkusí tu kalkulačku na webu – většinou o ni nevědí... Nechtějí dát pryč věci co mají, co si našetřili.“ (R34L1, Úřad práce, oddělení SSP)

„Nevraživost proti lidem, co berou dávky HN, roste. To dopadne špatně. To nějak vygraduje, tohle vnímání (...) Kdo má úspory, nemá nárok na dávku. Auto nevdí. Horší je stavební spoření. Babičky to platí svým vnoučatům a my bychom to měli po nich chtít to zrušit, že to jsou úspory a měli by z toho žít. Vesměs to prarodiče dělají, aby pak měli na školu (...) Svádělo to pomalu k povstání, když se dozví, ženská, co dělá v Kauflandu za minimální mzdu. Na mopku nemá nárok. Vezme si pračku na splátky a pak se dozví, že jinému ji dají.“ (R35L2, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

5.4 Shrnutí kapitoly

Kapitola navazuje na populární obraz práce-neochotného příjemce dávek jako osoby, která dokáže ze systému dávek maximálně čerpat a ukazuje velmi odlišnou realitu. Povědomí o celkovém nastavení a fungování systému dávek je mezi příjemci velmi nízké. Nízké povědomí o systému sociálních dávek je zásadním způsobem ovlivněno omezenou dostupností informací. Hlavním oficiálním zdrojem jsou zaměstnanci Úřadu práce, kteří jsou s žadateli v pravidelném kontaktu a vydávají rozhodnutí o přidělení dávek. Ve všech případech se respondenti shodovali, že jim je ze strany úředníků poskytováno minimálně informací. V některých případech jsou tyto informace nepřesné nebo nejednotné. Respondenti se běžně setkávali s tím, že žadatel získá jen tu podporu, o kterou bude explicitně žádat a o svém nároku zároveň ví. Přitom bylo toto jednání řadou respondentů vnímáno jako nepříjemné.

Důsledkem takového nastavení je nečerpání dávek u osob, které by nárok měly mít a následně tedy oslabení jejich role jako nástroje sociální ochrany. Dalším aspektem je omezená míra kontroly v případě nesprávného přístupu, což je zejména problematické v kontextu změn v informačních systémech v posledních letech a vysoké míře fluktuace zaměstnanců, kdy sami úřady přiznávají určitou míru chybovosti. Velmi podstatné je, že současné nastavení dostává zaměstnance úřadu pod velký tlak – příjemci dávek na základě předcházejících zkušeností vnímají, že získání dávky se neodvíjí od nároku, ale od toho, kdo a jak se umí a chce hádat. I když většina respondentů v této situaci o dávku nežádá, nedostatečný přístup k informacím vytváří a priori oboustranně konfliktní situaci.

6 Celková situace domácností - „Blahobyt“ na dávkách?

Představa, že sociální podpora představuje jistý a stabilní příjem, který snižuje motivaci k zaměstnání, je jedním z častých argumentů pro omezování a zpřísnování různých typů podpor. V předcházející kapitole jsme poukázali na nepřesnost představy o příjemcích dávek jako expertech na sociální systém. V následující části studie se budeme věnovat tomu, že i pokud jsou dávky klíčovou součástí příjmů, nejsou vnímány jako příjem, který by umožnil pokrytí běžných nákladů. Na problém vnímaného obtížného pokrytí nákladů u nezaměstnaných osob/osob marginalizovaných na pracovním trhu, význam podpory rodiny a zadlužování ostatně poukazuje na základě kvantitativního šetření mezi touto skupinou i několik let stará studie O. Hory a M. Žižlavského (2009).

Následující text se zaměřuje na vnímanou ekonomickou situaci domácností v situaci, kdy státní podpora představuje zásadní součást jejich příjmu (první část). Druhá část se pak věnuje obecněji rizikovým oblastem, které byly respondenty vnímány jako obtížně pokryté, s cílem poukázat na některé dlouhodobě problematické aspekty.

6.1 Skládání příjmů

Jak jsme ukázali v úvodu tohoto textu, většina respondentů střídá období (obvykle časově omezených) zaměstnání s registrací na úřadu práce. V obdobích, kdy tvoří sociální podpora hlavní příjem domácnosti, jsou běžné náklady (vyjma nákladů na bydlení) pokrývány především prostřednictvím *Příspěvku na živobytí*. To platí i v případě domácnosti, v níž je dostupný alespoň jeden příjem z práce, ale příjmy jsou dávkami nadále doplňovány.

Příspěvek na živobytí je konstruován především jako záchranná síť v případě propadu příjmů domácnosti pod hranici příjmů postačujícího k zajištění základních potřeb. Od toho se odvíjí i jeho výpočet konstruovaný jako minimální hranice peněžních příjmů k zajištění výživy a ostatních základních osobních potřeb (§ 1, odst. 1 zákona č. 110/2006 Sb.). Stanovení nákladů na pokrytí těchto potřeb, tedy konstrukce životního minima, je v Česku vztaženo k výdajům nejnižších příjmových skupin (poslední příjmový decil), do kterých nejsou nicméně zahrnuty výdaje, které nejsou vnímány jako nezbytné – jde např. o vydání na alkohol, tabák, nákup spotřebičů (ledničky, pračky, televizní přijímače, počítače apod.) nebo „vysoká vydání“ na dopravu osobními dopravními prostředky, na používání mobilních telefonů apod. (Baštýř, Vlach, Severová 2014:18).

6.1.1 Dávky hmotné nouze a další zdroje

I když dávky nejsou vnímány jako příjem, který by byl dostačující pro pokrytí nákladů domácnosti, situace jednotlivých domácností se velmi lišila v závislosti na tom, zda disponovaly přístupem k některým alternativním zdrojům financí.

Pouze v jednom případě respondent, který byl nezaměstnaný, nedisponoval žádnou sociální sítí ani možností alespoň minimálního přivýdělku. V tomto ohledu bylo zřejmé, že se jeho ekonomická situace pohybuje pod hladinou zdrojů k zajištění základní obživy (šlo o člověka, který v části o neformálním zaměstnání popisoval tlak na přijetí práce pouze za

jídlo). Podobné obavy z nenalezení zaměstnání a následného odkázání na dávky, které nepostačí k pokrytí základních příjmů, se objevily u jednoho manželského páru, který měl v době výzkumu zaměstnání prostřednictvím veřejně prospěšných prací:

„Já kdybych neměl psa, tak nějak vyjdu...Vařím knedlíky z mouky, nejlevnější těstoviny... Já z toho mám strach. Já mám strach z toho hladu. Už jsem tu málem omdlel. Já jsem zhubnul a je mi všechno velký. Vedle jsem vyhrabal šicí stroj. No ale zužte elastický džíny... Chodím a hledám práci, ale nikde nic není.“ (R5L2, dospělý muž, rozvedený bez rodiny a sociální sítě v lokalitě, vlastní bydlení)

„Když budeme jen na dávkách, tak budeme mít jen 4 tisíce a budeme v prdeli. My čtyři tisíce jen prokouříme. To bysme nevyžili, ani kdybysme jedli jen ty čínský instantní polívky... Děsíme se momentu, kdy nebude práce u města.“ (R16L1, dospělý, pár/manželé, odrostlé děti)

Jako zásadní faktor, který chrání domácnost před propadem do situace absolutní chudoby, byla vnímána možnost alespoň omezeného neformálního přivýdělku:

„Z toho, co dostaneme na sociálce, z toho se nedá žít – manžel občas s kamarády něco vydělává, něco vřdycky s kamarády vymyslí. Takhle si vzájemně pomáháme (...) Ted' to bylo v televizi, že se nemůže na železo, ale to asi pochcípáme hlady...“ (R19L1, žena, pár/manželé, pět dětí)

„Bez nějakých těch příležitostných prací bychom neměli na jídlo. To je hodně těžký, utáhnout děti na střední a pak jednoho na VŠ... Museli jsme si vzít půjčku (pozn.: Cetelem), když kluci nastoupili do školy, to by jinak nešlo. ... Půjčku nám dali, protože tenkrát manžel pracoval u obce, která nám dala potvrzení o příjmu. Spláceli jsme to jenom díky těm příležitostným pracím načerno.“ (R11L1, žena, pár/manželé, tři děti, z nich v současnosti již dvě dospělé/mimo region)

Jak je vidět z citací výše, domácnosti se přesto často dostávaly do situace, kdy nemohly pokrýt základní náklady. Další zásadním zdrojem pomoci byli příbuzní (zejména rodiče, někdy ale i širší rodina, dospělé děti), event. půjčky aj. Vzhledem k nízkým a nejistým příjmům a vysoké míře předluženosti představovala síť rodiny a příbuzných také možnost přístupu k půjčkám pro pokrytí některých nákladů, které přesahovaly možnosti domácnosti. Míra podpory se přitom lišila od jednorázové pomoci po dlouhodobou podporu:

„Poprvé, když manžel přišel o práci, to bylo opravdu těžký... Všechny čtyři děti jsou vyučené, přičemž jsme se snažili je podporovat. Radši jsme si vzali od huby, aby děti měly ... A. (pozn.: jeden ze synů) se odstěhoval do Anglie, když si tam sehnal práci, tak nám pak pomáhal. No a to potřebuju na takový ty základní věci jako nákup oblečení, vybavení bytu. V době, když jsem hledala práci, tak jsem se musela spolehnout na peníze od syna.“ (R15L1, pár/manželé, dnes už dospělé děti, příležitostné neformální práce)

„Z dávek se nedá úplně vyjít. Když zaplatíme nájem a exekuce a dluhy, zůstane nám na měsíc 7 tisíc... Nemáme vysoké výdaje. Manžel kouří, já málo, neplatíme moc za telefon, nemáme internet, jen v mobilu... Občas pomůže tchýně nebo děda – oni ti důchodci umí šetřit, já to vůbec nechápu. Jak z důchodu 9 tisíc zaplatí nájem, uživí se a ještě nám můžou půjčit?“ (R29L1, žena, pár/manželé, dvě děti, příležitostné neformální práce)

„To co dostávám, to je tak na jídlo, oblečení, hygienu, to už je drahý, jsme dvě ženský, tak chceme aspoň trochu nějak vypadat... Je pravda, že mi pomáhají rodiče...“ (R29L2, žena, rozvedená, 1 dcera na SŠ, příležitostné neformální práce)

Jak plyne z citací výše, některé výdaje domácností nespadají do striktně vymezených nejnutnějších potřeb domácnosti³⁹. Částka životního minima je nicméně koncipována jako záchranná síť pro nouzové situace. Řada příjemců dávek je v situaci hmotné nouze dlouhodobě, v některých případech i poté, kdy je některý člen domácnosti zaměstnaný.

6.1.2 Skládání příjmů

Důsledkem výše popsaného je, že většina domácností respondentů, se kterými byly vedeny rozhovory, své příjmy skládá z více zdrojů – státní podpora je doplňována příjmy z neformálního zaměstnání, podporou příbuzných, půjčkami apod. Přijetí nízko-hodnoceného nebo dočasného zaměstnání v tomto ohledu nepřináší výraznější změnu, pouze se změní význam jednotlivých zdrojů financí. Nárůst příjmu ze zaměstnání s sebou nese pokles dávek v hmotné nouzi a posléze i dávek státní sociální podpory. Jen výjimečně je spojen s úplným vystoupením ze systému sociální podpory:

„Když má člověk práci, je jen lehce nad tím, když je v hmotné nouzi. Ve chvíli, kdy žadatelé vystoupí z hmotné nouze díky práci, tak se jim zvýší náklady na řadu věcí – léky (poplatky v lékárně), družiny, domácí práce... Pokud tu práci nechtějí dělat kvůli smyslu, nemá to finančně smysl.“ (R36L1, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

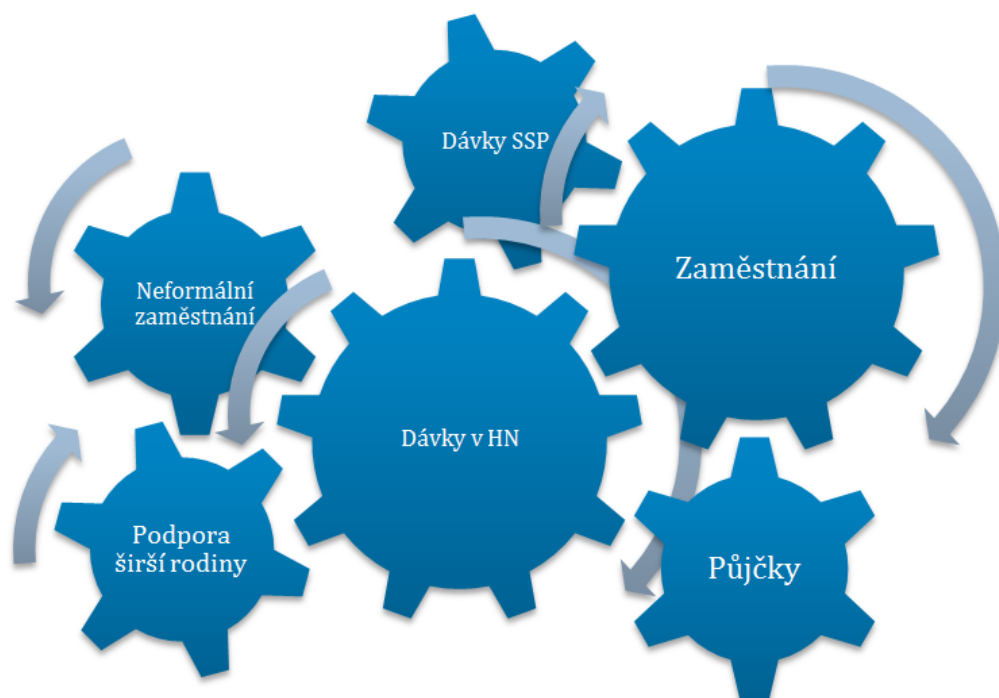
„Mzdy jsou nízké, to je problém. Problém není ve vysokých dávkách. Nepotkala jsem ani jednoho člověka, který by vyžil z dávek. V tom případě nemohou vyžít z té minimální mzdy.“ (R37L2, Úřad práce – zprostředkování zaměstnání)

„Myslím, že to nezvýšení životního minima je asi v pořádku, vzhledem k tomu, kolik je minimální mzda... Ale jinak to myslím není moc vysoké. Já si neumím představit, že bych z dávek žila sama s dětmi, pro děti je furt něco potřeba... Dávky nejsou vysoké. To je vidět, co ti lidi kupují. Kupují jen nejlevnější věci. Z toho jde nějak jíst, ale ne zdravě... Uvaří kotlet polívky pro všechny.“ (R36L2, Úřad práce, odbor hmotné nouze)

Domácnosti se tak dostávají do určitého koloběhu, zachyceném v Obrázku 1, ve kterém se sice mění zdroje financí, podstatně méně se už ale mění jejich celkový objem. Nutnost skládání příjmů z více zdrojů – nemožnost zajistit základní potřeby ze státní podpory či z dostupných zaměstnání – navíc zvyšuje význam neformálního zaměstnání, které se stává hlavní nástrojem pro doplnění příjmů. Tímto nevylučujeme, že by některé náklady nemohly být při „efektivnějším“ hospodaření sníženy. Vzhledem k celkové výši financí, kterými domácnosti disponují, je nicméně **nepravděpodobné, že by vyšší finanční gramotnost umožnila výraznější změnu celkové situace.**

Domácnosti se dostávají do pastí nízkých příjmů, které sice díky jejich skládání umožňují pokrytí základních potřeb, domácnosti se nicméně i nadále pohybují na hraně chudoby a pokrytí dalších nákladů je pro ně často obtížné. To také ukazuje následující kapitola.

³⁹ Zejména šlo o cigarety, jejichž cena v posledních letech výrazně stoupá, v jednom případě o domácí zvíře, u žen kosmetika apod.

Obrázek 1: Skládání příjmů u osob pohybujících se na hraně mezi dávkovým systémem a nízko-hodnocenými zaměstnáními

6.2 Co je obtížné pokrýt

Jak bude ilustrováno níže, zahrnovaly oblasti, které bylo dle respondentů obtížné pokrýt, často již základní výdaje. Nemožnost pokrýt náklady typu vzdělání dětí nebo vysoká míra ohrožení zadlužením při nečekaných výdajích nelze vnímat jen jako odraz individuální chudoby domácností, ale je nutno je vidět jako systémový problém, který dále prohlubuje marginalizaci na pracovním trhu a zvyšuje ohrožení sociálním vyloučením (a jeho mezigenerační přenos) – tedy jako proces, jenž může v budoucnosti vyžadovat řešení prostřednictvím rostoucího objemu kolektivních zdrojů.

Na úvod této části je třeba zmínit, že i když výše uvedené citace popisovaly situaci především domácností, které se pohybují mezi sociálním systémem a nejistými pracemi, k obdobným situacím docházelo i v domácnostech, které byly v exekuci a insolventní:

„Mám 12 000 čistého. 9500 mi zůstává, ostatní seberou exekuce. Nájem se vším je 6500. Čistého zbude 3000... Začal jsem si víc vážit obyčejných věcí, že mám co k jídlu, že jsou na tom lidé mnohem hůř. Uvědomil jsem si hodnoty života. Vážím si kdekákeho kousku chleba.“ (R3L2, dospělý muž, rozvedený, jedna dcera na střední škole, zaměstnaný, exekuce)

Domácnosti, které jsou v exekuci, navíc téměř ve všech případech „dobrovolně“ splácejí menší poplatek exekutorům z částky, která je proti formální exekuci chráněná jako nezabavitelná (nebo z dávek, které není možné exektovat). Nejčastěji šlo o pět set až tisíc korun měsíčně. Ochota splácet dlužné částky je ovlivněna snahou oddálit exekuci majetku. Další respondenti k právě popsanému splácení přistupovali poté, co jim majetek již byl zabaven, a to s cílem ochránit základní vybavení bytu.

6.2.1 Vzdělání dětí

Jedním z výdajů, který byl všemi respondenty s touto zkušeností vnímán jako zásadní, byly náklady spojené se studiem dětí. Jako velmi náročné bylo vnímané zejména studium na střední škole, a to hlavně pokud šlo o studium spojené s dojížděním nebo pobytem na internátu. Náklady se studiem spojené (obvykle byly zmiňovány minimálně tři tisíce měsíčně) byly vnímány jako zásadní zásah do rozpočtu domácnosti a to i v případě, že si mladí lidé měli možnost přivydělat. To bylo významné zejména v druhém regionu patrně v důsledku velmi omezené nabídky místních škol. V některých případech omezení determinovala výběr školy. Další významnou položkou byly náklady spojené s pomůckami do školy:

„Kluk je na střední v K. To je těžký to utáhnout, nějaký 3,5 tisíce za měsíc... Je to strašně náročný mít děcka na škole... Kluk na střední si ale ještě něco vydělá přes víkendy, v lese nebo na stavbě. Ale s holkama, když nastoupí na střední, tak je to špatný. Pro holky není práce.“ (R10L2, žena, v procesu rozvodu, 4 děti)

„Děsím se příštího roku, dcera by chtěla jít do X. (pozn.: krajské město) na střední na zahradnictví. To jsou aspoň tři tisíce navíc, co mi říkaly kamarádky... Pokud to finančně nepůjde, tak má holka smůlu. Půjde do školy tady.“ (R12L2, žena, rozvedená, v současnosti s partnerem, který je v exekuci, práce za mzdu jen o něco vyšší než minimální, poloviční úvazek, není v hmotné nouzi)

„Manžel mi na dceru nepřispěje. Nemáme dobrý vztah – teď ve škole měla platit dva tisíce za nějaký oblečení a knížky, takže já jsem úplně v mínusu. Ve škole mám splátkový kalendář na francouzštinu pro dceru. Ona se učí dobře... Já jsem si nesplnila sen, tak ji to přeju... Máme dluhy a každý měsíc dávám tisíc korun. Teď jsem to nezaplatila, protože platím dceři školu.“ (R29L2, žena, rozvedená, jedna dcera na střední škole)

„My už si vzdělání nedoděláme. Oni už si nechtějí vzdělání dodělat, když je do toho rodiče nedotlačili, tak chtějí aspoň, aby děti měly v životě nějakou možnost. Nejsou hloupí, tak ať z nich něco je.“ (R29L1, muž, pár/manželé s nedokončeným středoškolským vzděláním, dvě děti na prvním stupni)

Většina respondentů – s výjimkou některých mladých lidí – vnímala středoškolské vzdělání dětí jako důležité pro jejich budoucí uplatnění. Přesto lze očekávat, že pokud je pro domácnost obtížné pokrýt náklady se vzděláním spojené, klesá i motivace udržet děti ve škole, zvláště pokud ony samy ztrácí motivaci. Nedostatek nástrojů pro udržení dětí na střední škole byl jako problém zmiňován ze strany řady rodičů zejména v romských rodinách.

6.2.2 Bydlení

Jak bylo zmíněno v úvodu, většina domácností disponovala stabilním bydlením. Díky trvalému pobytu byly náklady pokryty obvykle prostřednictvím státní sociální podpory (*příspěvek na bydlení*), případně dávek v hmotné nouzi (*doplatek na bydlení*). Ve všech případech pak domácnosti doplácely na bydlení z příspěvku na živobytí, což bylo někdy vnímáno negativně. Příspěvek je nicméně takto vypočítáván (byť někdy domácnosti doplácely více), a spíše jde o odraz neznalosti systému. Celkově lze říci, že v případě, kdy mají členové domácnosti trvalý pobyt v místě skutečného bydliště, a bydlení nevyžaduje další investice, umožňuje systém sociální podpory (pokud nejsou dávky vypláceny se zpožděním a domácnost se vejde do normativních nákladů/limitů na služby u Doplatku na bydlení) stabilitu bydlení. **Problematictější byla situace u vlastníků bydlení**, kteří byli v hmotné nouzi dlouhodobě. Z dávek na bydlení byli schopni pokrýt pouze služby, nikoliv již rekonstrukci – v jednom případě takto dům majiteli téměř „padal na hlavu“ (zároveň vnímání

vlastního bydlení jako jediné jistoty představovalo podstatný faktor, který snižoval motivaci k prodeji).

Jako velmi problematické bylo vnímáno **vyúčtování služeb**, respektive nedoplatků. Náklady na služby jsou součástí příspěvku na bydlení. V případě nedoplatku je tento náklad (pokud nedojde k překročení normativních nákladů na bydlení) zpětně zohledněn ve vyplácení dávky v následujících třech měsících. Většinou ale byly doplatky splatné ve výrazně kratším horizontu. V některých případech byly poskytovatelé služeb ochotni nabídnout splátkový kalendář. Pokud tomu tak nebylo, nutnost splatit služby v krátkém časovém horizontu byla vnímána jako stresující, v některých případech (např. nemožnost půjčky od příbuzných) může vést k přijetí půjčky i za velmi nevýhodných podmínek. Z tohoto důvodu měla většina respondentů nastaveny vyšší zálohy, než byly skutečné náklady. Přeplatek za služby je finančně podstatně méně problematický. Nicméně následné vyúčtování vede ke snížení dávky v následujícím období, což je podle názoru některých úředníků a úřednic úřadu práce vnímáno žadateli jako „trest za to, že šetří“. Současné nastavení systému tedy vytváří nízkou motivaci pro to, aby se členové domácnosti chovali vzhledem k vlastní spotřebě úsporně.

Jako potenciálně problematický moment bylo vnímáno stěhování. O některých rizicích se stěhování spojenými jsme mluvili již v kapitole zaměřené na hledání práce (3.2). Ve vztahu k bydlení byla u stěhování jako nejproblematictější vnímána **nutnost složit kauci** (v některých bytech požadována i ve výši tří nájmů). Podstatným nástrojem pro hledání bydlení byla existence sociálních sítí, které umožňovaly sehnat bydlení i bez kauce. To do značné míry zejména v první z lokalit ovlivňovalo koncentraci chudých v rámci města a je možné, že má vliv i na trajektorii stěhování. Zejména u romských respondentů byla vnímána silná diskriminace na trhu s bydlením, která vedla k tomu, že se domácnosti stěhovaly do bytů nižší kvality, kde následně z vlastních financí platily rekonstrukci (částečně platilo obecně i pro ne-Romy, pokud nebyli schopni složit kauci). Výdaje spojené s rekonstrukcí bytů byly zmiňovány v řadě rozhovorů, zároveň byly také jedním z podstatných faktorů, který stál na začátku zadlužení („veškeré rekonstrukce v bytě jsme hradili z vlastního, vzali jsme si na to půjčku“).

Vysoké náklady spojené se stěhováním se specificky projevovaly u **mladých lidí**. V kontextu absence jiných přijatelných alternativ se samostatné čerpání dávek stalo někdy nástrojem pro dosažení na vlastní příjmy. Samostatné stěhování bylo v některých případech podmíněno vlastním příjmem ve formě mzdy ze zaměstnání, případně finanční podporou rodiny. V jednom případě respondent realizoval stěhování s očekáváním, že náklady na samostatné bydlení pokryje z příjmů z dávek, v dalším z invalidního důchodu. Lze nicméně těžko odhadovat, nakolik je toto chování, kdy jsou dávky vnímány jako základní příjem, rozšířené:

„Když jsem byla posuzována s nima (pozn: s ostatními členy rodiny), tak jsem nedostávala nic. Ted', když jsem posuzována zvlášť, tak dostávám 3000. Tak mám aspoň nějaké peníze pro sebe... Já chci práci hlavně kvůli tomu, abych se mohla osamostatnit od rodičů. Myslím, že to (pozn.: stěhovat se od rodičů) ani jinak, než si najít práci, nejde. Člověk by ani nedostal ty dávky, nebo jo? Každopádně to tak nechci.“
(R2L2, mladá dospělá žena, u rodičů, dostává HN samostatně)

„Stěhoval jsem se od matky v době, kdy jsem měl invalidní důchod... První tři měsíce jsem neměl nárok na příspěvek na bydlení. To jsem prakticky neměl co jíst. To mi hodně pomáhala máma. Chodil jsem jíst k ní... Nemusel jsem platit kauci, ale byt byl v dezolátním stavu. Musel jsem ho opravovat a vymalovat s tátou.“ (R23L1, mladý muž, nezaměstnaný)

„Celou dobu jsem chtěl bydlet sám, ale nemohl jsem najít byt, neměl jsem na pokrytí kauce. Nakonec pomohl táta se sháněním bytu, ve kterém budu bydlet s bratrem. Domluvil se s majitelem, že bude kauci splácet. Bude platit 7600 plus poplatky (...)

Nevím, jak to bude fungovat, jestli to utáhneme finančně. To budu řešit, až to bude aktuální.“ (R14L1, mladý muž, krátká pracovní zkušenost na VPP, od té doby čerpá dávky v HN samostatně)

6.2.3 Nečekané výdaje

Obecně lze říci, že pro řádu domácností, které se pohybují mezi dávkovými systémy a nejistými/dočasnými zaměstnáními, představují nečekané výdaje rizikovou situaci - již zmiňované náklady spojené se vzděláním, vyúčtováním, dále náklady na uhlí (zejména pokud domácnost běžně topí jinými palivy a uhlím pouze přitápí v zimě, tedy nemá nárok na podporu), vánoční dárky, rozbitý domácí spotřebič (pračka lednička) atd. Jako obtížně řešitelnou tuto situaci vnímali zejména respondenti bez širších sociálních sítí, které jak bylo popsáno výše, jsou klíčové pro řešení podobných situací, dále pak respondenti, jejichž příbuzní nejsou v o mnoho lepší finanční situaci, a ti respondenti, kteří vzhledem k exekucím/insolvenci neměli možnost půjčky:

„Problém jsou ale jakékoliv nečekané výdaje. Teď sem třeba přišel účet 1200 za elektriku. Nevím, z čeho to zaplatím... Jindy přišlo nějaké vyrovnání ze sociálky. Akorát to pokrylo nějaké dva tři tisíce pro Kristinku (pozn.: dceru) do školy.. Někdy ty výdaje do školy platíme na splátky.“ (R3L2, muž, rozvedený, 1 dcera na střední škole, v exekuci, krátce zaměstnaný s vidinou vstupu do insolvence, není v HN)

„Když jsme brali dávky v hmotné nouzi, jen tak to stačilo na pokrytí základních nákladů. Všechny náklady navíc, pojištění, uhlí, platili rodiče ... Ještěže dítě bylo malé a moc toho nesnědlo a na Vánoce jí stačil jenom malý dárek, pastelky (...) Mám kreditní kartu, účet, kde jdu do mínusu... On je problém pokrýt mimořádné výdaje, třeba když se rozbije rozbitá pračka. Nemám na to, že bych na to ušetřila (...) a člověk se snaží, aby si to dítě aspoň trochu užilo (...) To koupíte uhlí a pak ho splácíte... To je hrozný pocit, že pořád žijete na dluh.“ (R12L2, žena, rozvedená, v současnosti s partnerem, jedna dcera, v minulosti v HN, v současnosti zaměstnaná na zkrácený úvazek jako sociální pracovníce)

„Mám 16 tisíc čistého, a příspěvek na bydlení dva a půl tisíce, přídavky na děti, po srážkách dostanu z platu 10 tisíc. Z toho platím nájem, inkaso, obědy, splátku insolvence a další... Měsíčně mám čistého maximálně 5800 (...) Mám to z výplaty do výplaty. Teď se rozbila pračka, z toho jsem byla v prdeli. S insolvencí si nemůžu vzít žádnou půjčku.“ (R6L2, 2 děti, v insolventi, není v HN)

Lze odhadovat, že v případě nemožnosti řešit situaci splátkami nebo při absenci sociálních sítí představují nečekané výdaje jeden z momentů, kdy vzniká nebo se prohlubuje zadlužení. I když míra zadlužení bude u této skupiny zřejmě vyšší než u populace jako celku⁴⁰, zároveň řada respondentů vnímala půjčky jako vysoce rizikové. Míra ohrožení dalším zadlužením v rámci neformálních sítí půjček (lichva) nebo přijetí půjčky za nevýhodných podmínek, které na tuto skupinu cílí, je ještě znásobena u osob, které již v exekuci jsou. Zároveň se jedná o situace, které jsou pro jednotlivce psychicky náročné a dlouhodobě stresující.

6.2.4 Legální pomoc/ochrana

Pro dokreslení situace osob s velmi nízkými příjmy je třeba zmínit ještě jeden aspekt, a to je omezený přístup k právní ochraně. Původně nešlo o téma, na které by se výzkum explicitně zaměřoval a jedná se spíše o vedlejší výstup rozhovorů. Přesto vnímáme, že jde o

⁴⁰ Viz např. *Zadluženost se přesunula k nejchudším*. Dostupné online: <http://www.datovazurnalistika.cz/zadluzenost-se-presunula-k-nejchudsim/>.

faktor, který ovlivňuje nejen sociální situaci domácností, ale do značné míry může mít vliv na vztah k institucím a důvěru ve stát jako instituci zajišťující právní ochranu. Podstatným aspektem je samozřejmě fakt, že chudoba by neměla přispívat k tomu, aby se chudí občané dostávali do horšího právního postavení ve srovnání s ostatními občany s vyššími příjmy apod.

Nedostatečná právní ochrana se v rozhovorech projevovala zejména ve třech aspektech – a to je právní ochrana v případě nevyplacených mezd, ochrana před neoprávněným postupem při vymáhání dluhů a v neposlední řadě otázka výše popisované diskriminace:

„Volal jsem G. (pozn.: zprostředkovatel práce), že bych chtěl skončit, že jsem sehnal novou práci. Řekl, ať jdu do prdele a nezaplatil mi. Skoro sedm tisíc mi ještě dluží... Mluvil jsem o tom s právníkem a ten mi říkal, že to nemá cenu. Ještě jsem to pak řešil přes polici, ale nic z toho nebylo.“ (R5L2, muž, rozvedený, bez rodiny)

„Já jsem měl jen snad asi jednu práci přes pracák. To bylo tady na stavbě mostu – dva dny jsem tam dělal, všechno bylo na černo, 12hodinové směny, bez smlouvy... Když jsem to pak řešil s pracákem, tak mi ta zprostředkovatelka řekla, že s tím něco udělají, ale neudělali. Přitom úřad práce přímo spolupracoval s nějakým jednatelem té firmy.“ (R29L1, muž, pár/manželé, dvě děti)

„Přišli dva hromotluci, páčili dveře. Partnerka byla doma sama s dítětem. Oblepili všechno, odnesli i pračku... To nejsou lidi, to jsou hyeny... To jsem se tenkrát zhroutil.. Řešil jsem to tenkrát s právníkem. To byl kamarád, tak mi účtoval poloviční sazbu, ale i tak to bylo moc.“ (R30L2, muž, partneri/maželé, jedno dítě)

6.3 Shrnutí kapitoly

I přesto, že respondenti v rámci rozhovorů jednoznačně upřednostňovali zaměstnání – respektive přesněji adekvátně ohodnocené zaměstnání, které zajistí ekonomickou stabilitu domácnosti – oproti státní podpoře, nedostupnost takovéto možnosti příjmů vede k tomu, že dávky se pro řadu osob staly klíčovými pro zajištění ekonomické situace domácnosti. I přes rozšířenou představu, že sociální podpora představuje jistý a stabilní příjem, který snižuje motivaci k zaměstnání, se všichni respondenti shodli na tom, že k pokrytí základních nákladů skládají příjmy z více zdrojů – státní podpora je doplňována příjmy z neformálního zaměstnání, finanční podporou příbuzných, půjčkami apod. Přijetí nízko-hodnoceného nebo dočasného zaměstnání v tomto ohledu nepřináší výraznější změnu, pouze se změní význam jednotlivých zdrojů financí.

I s takto složenými příjmy zůstává řada oblastí, které domácnosti obtížně pokrývají, především přístup dětí ke středoškolskému vzdělání. Obecně lze říci, že pro domácnosti, které se pohybují mezi dávkovými systémy a nejistými/dočasnými zaměstnáními, představují nečekané výdaje rizikovou situaci. Některé rozhovory rovněž naznačovaly obtížnější přístup k právní ochraně. Všechny tyto faktory vedou k tomu, že domácnosti jsou ve vyšší míře ohroženy sociální exkluzí.

7 Závěrem – jak hodnotit motivaci k zaměstnání

V debatách o utváření motivace k zaměstnání u osob, které se pohybují na hraně mezi dávkovým systémem a nízko-hodnocenými zaměstnáními, se objevují dvě základní linie argumentace. V první řadě je nízká motivace k zaměstnání vysvětlována nevýhodností práce, tedy faktem, že rozdíl mezi příjmy ze zaměstnání a podporou (dávkami) je příliš nízký (koncept „*making-work-pay*“). To je často spojováno s názorem, že „*český sociální systém je příliš štědrý*“. Na stranu druhou je ztráta motivace k zaměstnání často spojována s představou nezaměstnaných zachycených v nezaměstnanosti jako v pasti, v níž si „*na pomoc zvykají*“ a „*ztrácejí motivaci a pracovní návyky*“ (koncept „*work first*“). Tento předpoklad pak implikuje omezování finanční podpory a implementaci striktnějších pravidel a aktivizačních politik jako efektivního nástroje pro získání žádoucích pracovních návyků.

Data získaná v rámci tohoto výzkumu nicméně ukazují, že ani jeden z těchto argumentů není jednoznačně platný. Ani jeden z přístupů totiž nezohledňuje lokální situaci na pracovním trhu, v jehož rámci hledá jednotlivec uplatnění, a charakter dostupných pracovních míst. V realitě osob, které jsou příjemci dávek, proti sobě často nestojí volba mezi přijetím zaměstnání a setrváním v systému dávek. Dostupné práce jsou často dočasné a nejisté, příjmy, které nabízejí, navíc nemusí umožnit vystoupení z koloběhu nízkých příjmů a opakující se ekonomické závislosti na podpoře ve formě dávek. Jak se tedy s vědomím neexistence této jednoznačné dichotomie dívat na utváření motivací k zaměstnání?

1. Je třeba **rozlišovat mezi nedostupností práce a neochotou určitou práci přijmout** – v regionech, kde probíhal výzkum, o který se opírá tato studie, je možnost zaměstnání velmi omezená, dostupné práce jsou často dočasné a nízko-hodnocené. **Nedostupnost formálního zaměstnání**, v důsledku kterého se stávají dávky klíčovým zdrojem příjmů domácností, **nelze označit za celkovou ztrátu ochoty k „práci“**.

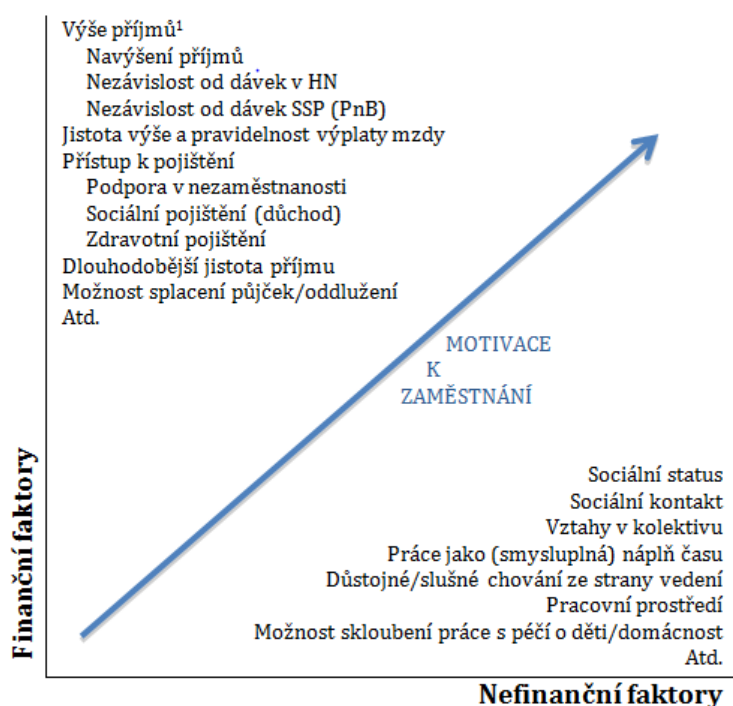
Podobně jako proti sobě nestojí v realitě práce na plný úvazek a sociální dávky, tak proti sobě nestojí ani motivovaný a nemotivovaný, ve smyslu práce-neochotný, nezaměstnaný jedinec. Všichni respondenti, s nimiž byly v rámci tohoto výzkumu realizovány rozhovory, a to i ti kteří nebyli z pohledu úřadu práce formálně zaměstnaní, pracovali. Často ovšem nešlo o formální zaměstnání, ale o dočasná polo-formální a neformální zaměstnání, zejména u žen často kombinována s prací v domácnosti a péčí o děti. Podstatnou motivací k přijetí neformálního zaměstnání byla velmi omezená dostupnost jiných forem zaměstnání a nemožnost pokrýt příjmy domácnosti jen na základě sociální podpory.

2. Nelze říci, že by sociální dávky nabízely dostatek financí pro ekonomické zajištění domácnosti. **Ekonomickou závislost domácnosti na dávkách je třeba vidět v kontextu vnímané absence alternativního zajištění příjmu, nikoliv a priori jako preferovanou strategii a odraz neochoty pracovat**. Existence dávkového systému umožňuje, aby jeho příjemci nepřijali zaměstnání, která vnímají jako nedůstojná, zcela neadekvátně hodnocená, a zajištění základního sociálního práva, pokud je práce nedostupná.

Na základě dat získaných v rámci výzkumu nelze říci, že by sociální dávky fungovaly jako faktor, který snižuje motivaci jejich příjemců k práci obecně - ve všech případech byla možnost kvalitního zaměstnání, které by umožňovala ekonomické zajištění rodiny, vnímána jako podstatně lepší varianta než ekonomická závislost na státní podpoře. Podmínka „**kvalitního**“ zaměstnání, které by umožňovalo ekonomické zajištění rodiny je nicméně klíčová pro porozumění často vnímané de-motivace příjemců dávek k přijetí (formálního) zaměstnání.

- Pro porozumění utváření motivací k zaměstnání je zásadní zaměřit **pozornost nikoliv primárně na obecnou (de)motivaci jednotlivce k práci, ale rozlišovat mezi tím, jaké zaměstnání je vnímáno jako motivační – a zda je takové zaměstnání dostupné.**

Zastavme se proto nyní faktorů, které byly v rámci výzkumu identifikovány jako klíčové pro to, aby zaměstnání bylo vnímáno jako „kvalitní“. Podrobněji jsme se jim věnovali v kapitole 4. Obrázek 2 (níže) nabízí jejich shrnutí. Zachycuje dvě základní linie motivace k přijetí práce – finanční a jiné než finanční faktory. Rozlišení na finanční a nefinanční faktory je vhodný nástroj pro poukázání na to, **proč jsou určitá zaměstnání přijatelná**, i když nepřinášejí výraznější změnu celkové ekonomické situace domácnosti. Motivace k přijetí zaměstnání se pak utváří ve vzájemném protnutí těchto faktorů.

Obrázek 2: Faktory ovlivňující utváření motivace k zaměstnání

Široké spektrum zaměstnání, která nejsou příliš finančně výhodná, a přesto jsou vnímána jako přijatelná, odráží na jednu stranu sociální a symbolickou hodnotu práce pro jednotlivce – sociální status s prací spojený, význam sociálního kontaktu, význam práce jako náplně času. Na stranu druhou je ale také odrazem tlaku ze strany státních politik na přijetí zaměstnání, které se neodvisle od jeho dopadů na individuální situaci jedince/domácnosti stává klíčové pro hodnocení jeho zásluhovosti pro přijetí státní podpory a zpětně ovlivňuje i sebehodnocení jednotlivce (viz kapitola 5.1). Hranice toho, kdy je finančně nepříliš výhodné zaměstnání přijatelné, přitom mohou být velmi individuální v závislosti na situaci a charakteru jednotlivých osob – jak bylo zachyceno ve výzkumu, význam sociálního kontaktu byl např. vyšší u matek po mateřské dovolené a matek, které žily samy s dětmi a u dospělých jedinců bez rodiny. Zároveň je třeba mít na paměti, že jde o velmi proměnlivé faktory, ve kterých hrají podstatnou roli například osobní vztahy na pracovišti.

4. V některých případech jsou vnímána jako **přijatelná i zaměstnání, která nejsou příliš ekonomicky výhodná**. Byť nízká finanční motivace k přijetí zaměstnání může být kompenzována nefinančními faktory, **nejde o v takových případech o práci, která je vnímána jako plnohodnotná a motivace k jejímu udržení nebo výkonu tedy není příliš vysoká**.

Vzhledem k nejistým formám práce a nastavení sociálního systému skládají domácnosti své příjmy často i z více zdrojů (viz kapitola 6.1) a přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání v tomto ohledu nemusí přinést zásadní změnu. V řadě rozhovorů se objevoval pocit frustrace z přetrvávající závislosti na systému sociální podpory, závislosti na podpoře příbuzných, nemožnosti vystoupit ze situace zadlužení apod.

Je-li finanční přínos zaměstnání velmi omezený, zejména je-li vnímáno, že mzda není adekvátní odměně práci (nákladům s prací spojenými), je celková motivace k hledání/udržení zaměstnání výrazně nižší. To se může promítnout i do motivace k hledání zaměstnání, pokud je vnímáno, že na trhu nejsou jiné pracovní pozice dostupné. V rámci výzkumu se to silně projevovalo zejména u domácností s dětmi, kdy vstup do zaměstnání přináší určité navýšení příjmů, nicméně často i nadále zůstaly domácnosti v situaci chudoby. V tomto ohledu je třeba vnímat, že koncept making-work-pay není pro zachycení finanční motivace dostačující, protože popisuje jen relativní rozdíl v příjmech, nezachycuje tedy dopad zaměstnání na celkovou ekonomickou situaci domácnosti.

5. **Finanční motivaci k zaměstnání nelze redukovat jen na příjmy ze zaměstnání, ale je třeba zahrnout i možnost zajištění ekonomické stability domácnosti ve smyslu jistoty dlouhodobého pravidelného příjmu, který umožní finanční nezávislost domácnosti. V takovém případě je motivace k zaměstnání výrazně vyšší**. Zejména u žen, a obecněji u osob, které sami pečují o dítě, je podstatným motivačním faktorem možnost skloubit práci a péči o děti a domácnost.

Nízká motivace k přijetí/udržení zaměstnání je znásobena absencí dlouhodobější perspektivy vystoupení ze situace chudoby. Vzhledem k lokální situaci na trhu práce nízko-hodnocená zaměstnání obvykle nefungují jako předstupeň k získání stabilnějšího zaměstnání.

6. **Při debatách o nízké motivaci k přijetí zaměstnání je zásadní rozlišovat, zda jde o zaměstnání, které umožňuje vystoupení z koloběhu ekonomické závislosti na podpoře z dávek (viz kap 6) nebo zda jde o vnímanou neochotu přijmout zaměstnání, jenž neumožní vystoupit ze situace chudoby**.
7. **Je obtížné mluvit o „aktivizační“ roli těchto zaměstnání, pokud chybí pozice, na kterých by bylo možné „aktivované“ nezaměstnané následně uplatnit**.

Všechny výše uvedené faktory by měly být zohledněny i v nastavení sociálních politik – nemožnost vystoupit ze situace chudoby, legitimizace typů zaměstnání, které neumožňují pokrytí základních ekonomických potřeb, může mít z dlouhodobé perspektivy velmi negativní a pro stát nákladné dopady.

8 Shrnutí

Metodologie

- Předkládaná studie navazuje na analýzu *Kdy se práce vyplatí?*, která prostřednictvím matematických modelů zachycovala rozdíly v příjmech domácnosti v momentě, kdy některý z členů domácnosti přijme nepřilíživě dobře hodnocené zaměstnání (koncept „making-work-pay“).
- Výzkum zachycuje situaci osob, které se setkávají s různými formami znevýhodnění (a diskriminace) a jsou ohroženy sociální exkluzí. Jejich zkušenost nicméně nepředstavuje ojedinělý stav, ale odráží ne zcela výjimečnou situaci osob ve strukturálně postižených regionech, které se v posledních letech dostaly do marginalizovaného postavení na pracovním trhu.
- Text studie se opírá o terénní výzkum realizovaný ve dvou lokalitách v periferních regionech České republiky, které se dlouhodobě potýkají s problémem vysoké nezaměstnanosti. Jeho cílem je popsat utváření motivace z perspektivy osob pohybujících se mezi dávkovým systémem a nejistými pracemi.
- Hlavním zdrojem dat byly hloubkové rozhovory s osobami pohybujícími se mezi systémem sociální pomoci a nízko-hodnocenými zaměstnáními, které byly následně doplněny rozhovory s místními zaměstnanci úřadu práce, zaměstnavateli a některými dalšími institucemi (pracovníky neziskového sektoru).
- Do výzkumu byly zahrnuty jak romské, tak ne-romské rodiny s cílem předejít redukci otázky dávek a zaměstnanosti jen na romskou populaci.
- Výzkum nezachycuje situaci osob, které jsou ve velmi nestabilní situaci ve vztahu k bydlení - žijící v sub-standardním nebo nouzovém bydlení, na ubytovnách nebo osoby/domácnosti bezprostředně ohrožené ztrátou bydlení. Stejně tak nešlo o obyvatele sociálně vyloučených lokalit, které by byly funkčně a prostorově odděleny od obce. Lze předpokládat, že v tomto ohledu je jejich postavení a vstup na pracovní trh silně ovlivněn touto zkušeností.

Marginalizace na pracovním trhu a vnímaná dostupnost práce

- Vnímání situace na pracovním trhu ze strany uchazečů o zaměstnání je podstatné pro hledání odpovědi na utváření motivace k hledání zaměstnání. Dlouhodobá negativní zkušenost nedostupnosti zaměstnání může vést k určité skepsi ohledně možnosti změny situace a tedy i ztrátě motivace pro další snahu a naopak, vnímaná možnost změny motivaci zvyšuje.
- V regionech, kde byl výzkum realizován, došlo v posledních letech k výraznému úbytku pracovních míst, a to zejména pro osoby s nízkou-kvalifikací.

Pracovní zkušenost - formy zaměstnání

- U většiny respondentů byl v posledních letech patrný **trend nárůstu krátkodobého/nejistého zaměstnání**, nejčastěji přes různé formy zaměstnání na dočasné smlouvy mimo zaměstnanecký poměr („na dohodu“).

- Zaměstnání „na dohodu“ bylo vnímané oproti zcela neformální práci jako určitá forma ochrany. Obvykle ovšem nešlo o typ úvazku, který by byl samotnými respondenty preferován, častěji byla akcentován preference tohoto formátu ze strany zaměstnavatele.
- Většina respondentů, kteří pracovali přes dohody, neměla zkušenost s využitím **daňových slev a zvýhodnění**. Jestliže reformy daňového a dávkového systému okolo let 2007/2008 měly vést ke zvýšení výhodnosti zaměstnání a zlepšení finanční situace pracujících rodin s dětmi, z výpovědí se zdá, že se nedotýkají těch, kteří jsou zaměstnání jinak než na hlavní pracovní poměr.
- Mladší respondenti neměli obvykle jinou zkušenost práce v zaměstnaneckém poměru než v rámci **veřejně prospěšných prací**/jiných dočasných dotovaných pozic.
- Řadou respondentů, včetně těch, kteří měli v minulosti stabilní zaměstnání, byl právě tento typ prací vnímán jako jediná dostupná forma zaměstnání na hlavní pracovní poměr.
- Veřejně prospěšné práce byly ve všech případech vnímány nikoliv jako přestupní stanice pro další zaměstnání, ale jako práce, která je časově (a jak bude popsáno dále i finančně) omezená.
- Pro ty, kteří mají o veřejně prospěšné práce zájem, byl tento typ zaměstnání vnímán jako poměrně obtížně dostupný a vyžadující aktivní snahu a komunikaci s potenciálním zaměstnavatelem.
- **Zcela neformální zaměstnání**, kdy nebyla uzavřena žádná smlouva, bylo mezi respondenty využíváno převážně na jednorázové práce, tzv. „melouchy“, výpomocné práce na půl den, víkend.
- Obecně bylo vnímáno, že tyto práce jsou lépe dostupné pro muže (stavebnictví, lesnictví, zemědělství), a naopak pro ženy je jednorázové práce velmi obtížné sehnat a pokud ano, tak šlo obvykle o úklidové práce.
- Téměř všichni respondenti se setkali s tím, že jim při některé takovéto práci nebyla vyplacená odměna.

Vnímaná dostupnost zaměstnání a zprostředkování práce

- Jako hlavní nástroj pro hledání práce byly popisovány osobní kontakty, internet, inzeráty a především pak osobní dotazy u zaměstnavatelů, kteří by mohli nabízet pracovní místa. **Vlastní aktivita a zapojení do sociálních sítí** byly stavěny do kontrastu k omezené roli zprostředkování práce úřadem práce.
- Pracovnice a pracovníci **úřadu práce** se podle zkušenosti respondentů zaměřovali pouze na kontrolu toho, zda daný člověk hledá práci, a to obvykle prostřednictvím seznamu navštívených míst nebo kontaktů na potenciální zaměstnavatele.
- Řada respondentů měla zkušenost s tím, že po prvotní vyšší míře kontroly a tlaku se povinná docházka na úřad práce postupně redukovala na byrokratický proces, kdy jsou si obě strany vědomi velmi omezené možnosti tímto způsobem změnit situaci.
- Roli hraje i velmi omezený čas, který může referent věnovat jednotlivým osobám a s tímto spojená nízká znalost jejich situace.
- Většina respondentů, kteří prošli **rekvalifikacemi**, hodnotili jejich přínos jako velmi omezený, což bylo dáno především vnímanou nízkou kvalitou a často velmi omezeným zaměřením rekvalifikací.
- Skepse ze strany respondentů může odrážet spíše nevhodné nastavení rekvalifikací, jde nicméně o negativní zkušenost, která může do budoucna silně ovlivnit motivaci k zapojení do podobných projektů

- Jako **bariéra při hledání zaměstnání** byla tematizovaná zejména diskriminace na základě romské etnicity, dále péče o děti, zejména pak pokud byly ženy s dětmi samy, okrajově i věk, což bylo dáno zřejmě nízkým podílem starších osob mezi respondenty.
- Zejména v první lokalitě měli zaměstnavatelé silné a velmi explicitní rasistické předsudky. Obvykle šlo o paušalizaci jednotlivých negativních zkušeností, někdy jen o replikaci mýtů.
- Zkušenost respondentů v druhé lokalitě naznačuje, že existence velkého počtu dotovaných míst může mít negativní dopad na celkovou situaci na pracovním trhu, kdy část zaměstnavatelů upřednostňuje zaměstnání dlouhodobě nezaměstnaných, na které může dostat dotaci.
- Pro osoby s nízkými příjmy, které obtížně pokrývají nečekané výdaje, může být velmi **rizikové stěhování**. Rizikovost stěhování je do značné míry ovlivněna absencí finančního kapitálu – ten je částečně kompenzován prostřednictvím sociálních sítí. Jejich absence v místech, které nabízejí ekonomické příležitosti, tak výrazně zvyšuje náklady a rizika stěhování.

Faktory ovlivňující motivaci k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání

- V regionech, kde byl výzkum realizován tvoří významný podíl dostupných zaměstnání pro osoby s nízkou kvalifikací veřejně prospěšné práce nebo dotované pozice. Podle dostupných dat je i za práci v soukromém sektoru (jejíž nabídka je i tak dost omezená) nabízena minimální nebo velmi nízká mzda.
- Zejména u domácností s dětmi nebylo přijetí práce za minimální mzdu spojeno s vystoupením ze situace hmotné nouze – dávky pobírala paralelně se zaměstnáním, protože příjem rodiny nedosahoval životního minima, tedy částky pro pokrytí základních nákladů domácnosti.

Faktory zvyšující motivaci k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání

- **Finanční motivace**, ve smyslu změny příjmu oproti situaci, kdy má rodina jen dávky sociální pomoci, byla prací za minimální mzdu nejsilnější u dospělých bez dětí, a to tehdy jsou-li oba zaměstnání. Finanční rozdíl byl dále vnímán u rodin s více dětmi, kde docházelo k navýšení příjmu díky daňovému bonusu na děti.
- Změna v příjmech nicméně neznamená, že by přijetí takového zaměstnání přineslo dostatečné finanční zajištění domácnosti. Zejména u domácností starších lidí odrážela finanční motivace k přijetí práce za minimální mzdu (pokud nebyla podmíněna dojížděním) vnímanou absencí jiných alternativ k navýšení příjmů oproti systému dávek.
- Řadou respondentů byly příjmy ze zaměstnání za minimální mzdu nicméně hodnoceny jako velmi nízké, nedostatečné pro pokrytí nákladů, často nepřinášející výraznější změnu celkové finanční situace domácnosti. Přesto řada z nich považovala zaměstnání na veřejně prospěšných pracích jako přijatelnější alternativu vůči nezaměstnanosti.
- Podstatnou motivací k přijetí finančně nepříliš výhodného zaměstnání (zejména šlo o VPP) byla možnost **sociálního kontaktu a společenských vztahů**. Toto bylo velmi

silně vnímáno zejména u matek po mateřské dovolené a matek, které žily samy s dětmi a dospělých jedinců bez vlastní rodiny. Jde zřejmě o jeden z klíčových faktorů, díky kterým se i ekonomicky nepříliš výhodné zaměstnání stává přijatelným.

- Dalším podstatným kritériem pro přijetí finančně nepříliš výhodného zaměstnání byla hodnota práce jako náplně času a jako faktoru, který definuje **sociální status** a pocit vlastní hodnoty.
- U osob, které byly ochotné přijmout finančně nepříliš výhodnou práci, respektive byly zaměstnány na pozicích, které vzhledem k výši mzdy neumožňovaly vystoupit z chudoby, se objevoval silný **pocit frustrace z nemožnosti přes svou snahu vystoupit ze systému podpory a tedy i vystoupit z pozice osoby „závislé na státní podpoře**.
- U mužů byla neschopnost mít výdělek, který by uživil rodinu, vnímána jako osobní selhání silněji. Nicméně pocit frustrace z toho, že i přes zaměstnání zůstává člověk závislý na systému stání pomoci a tudíž je subjektem intenzivního dohledu a kontroly se objevoval u řady respondentů nezávisle od genderu.

Faktory snižující motivaci k přijetí nízko-hodnoceného zaměstnání

- Respondenty bylo silně vnímáno, že **náklady spojené s dojížděním a stravováním** mohou minimalizovat rozdíl mezi příjmy domácnosti se zaměstnáním a bez něj, eventuálně – v případě zaměstnání za minimální mzdu - se domácnost může dostat do situace kdy má příjmy nižší. V některých případech jde dále o vstupní náklady (nutnost pořídit si nové pracovní oblečení, aj.), přičemž čímž horší byla situace jedince/domácnosti ekonomicky, tím větší bariéru znamenal pro vstup do zaměstnání i malý výdaj.
- Finanční motivací k přijetí zaměstnání nesnižovalo jen relativně nízké absolutní navýšení příjmů, ale i vědomí, že **příjmy ze zaměstnání nepostačí k pokrytí nákladů domácnosti** a tedy přináší jen omezenou změnu celkové situace závislosti na státní podpoře.
- Za mzdu, která by toto umožňovala, považovali respondenti většinou příjem alespoň okolo 15 tisíc Kč. Pro srovnání - motivační síla eventuální hrubé mzdy k trvalému zaměstnání v české populaci jako celku přesahuje 20 tisíc, přičemž tyto představy realisticky odrážejí skutečné náklady domácností (Vavrečková, Janata 2014).
- Zejména u žen pak podstatné kritérium pro přijetí určitého zaměstnání představovala možnost skloubit práci s **péčí o děti a domácnost**.
- Jednak šlo o další náklady spojené se zajištěním hlídání dětí. Neméně podstatným aspektem je nicméně časová náročnost péče o děti a domácnost. Otevírací doba školek a jejich kapacity nemusí odpovídat časové náročnosti zaměstnání a požadavku na flexibilitu.
- Vnímání schopnosti dostatečného zajištění běhu domácnosti a péče o děti může být ze strany žen velmi odlišné a ovlivněné jak individuálními preferencemi, tak kulturně podmíněnými faktory.
- V situaci, kdy domácnost i se zaměstnáním zůstává v situaci hmotné nouze, je u zaměstnané osoby velmi **nízká motivace k navýšení příjmu v rámci formálního zaměstnání** (odměny, přesčasy). To je ovlivněno tím, že u domácností s dětmi je rozdíl v příjmech před a po vstupu do zaměstnání ovlivněn daňovým bonusem, který navyšuje u nízkých mezd čistou mzdu o více než tisíc korun za každé dítě a nejsou o něj snižovány dávky. Další navyšování mzdy nicméně vede ke snížení dávek a do výsledného příjmu domácnosti se promítne jen minimálně.

- Pokud pracují za nízkou mzdou, jsou příjemci dávek – a zejména mladé rodiny s dětmi, kde je hranice chudoby vyšší než u jednotlivců/párů - chycení v tzv. *Low wage trap*, tedy nejsou motivováni k přijetí lépe placené práce, pokud neumožní vystoupení ze situace hmotné nouze. Vystoupení z hmotné nouze by obvykle vyžadovalo navýšení mzdy v řádu tisíců.
- **Jedinou možností navýšení příjmů se tak stává neformální práce.**
- Přijetí zaměstnání za nízkou mzdou je finančně nejméně přínosné pro **mladé lidi žijící u rodičů** v domácnosti, kde hlavní příjem představuje sociální podpora. O příjmy ze zaměstnání se snižují veškeré dávky a očekává se, že naprostou většinu z nich zaměstnaný mladý člověk použije pro potřeby domácnosti, pokud v tu chvíli nenahlásí trvalé bydliště v jiném místě
- Současné nastavení systému snižuje motivaci skupiny mladých lidí ke vstupu na formální pracovní trhy, případně je nutí k obcházení zákona.
- Vedle finanční nevýhodnosti zaměstnání je podstatným faktorem pro odmítnutí určitého zaměstnání vnímaná **kvalita nabízeného zaměstnání a přístup zaměstnavatele**. Několika respondenty byla velmi negativně vnímaná vysoká míra kontroly, tlak na výkon a chování některých zaměstnavatelů a obecně neadekvátně náročné/zdraví ohrožující pracovní podmínky vzhledem k výši nabízeného platu.
- V tomto ohledu tedy dávky slouží jako nástroj pro prevenci/ochranu před přijetím zaměstnání, které je vnímáno jako velmi nekvalitní/nedůstojné.

Předlužení a exekuce

- **Situace exekuce/předlužení zcela zásadně determinuje motivace k přijetí zaměstnání.**
- Podle odhadů zaměstnanců úřadu práce, s kterými byly v rámci výzkumu realizovány rozhovory, je v obou lokalitách v exekuci více než polovina (podle některých až tři čtvrtiny) příjemců dávek v hmotné nouzi.
- Zadlužení působí jako **silně demotivující faktor** pro zaměstnání v momentě, kdy je ze mzdy prováděna exekuční srážka a zároveň **domácnost nemá vidinu, že dluh splatí.**
- Vzhledem k výši nezabavitelné částky se **exekuce mzdy nedotýká osob, které pracují za minimální nebo nízkou mzdou.** Tedy v momentě, kdy je jedinec (pár) v exekuci, je práce za minimální mzdou vnímaná jako výhodnější. V motivaci pro přijetí takového zaměstnání hrají podstatnou roli nefinanční faktory, jak bylo popsáno v předcházející části.
- Podstatnou **motivační roli** pro přijetí zaměstnání u zadlužených domácností naopak představuje **možnost splatit dluh**, respektive dosáhnout na možnost oddlužení (insolvence). I když finanční situace domácnosti nemusí být po vyhlášení insolvence lepší (může tomu být i naopak), oproti exekucím byla velmi silným motivačním faktorem možnost „normálního života“ v dohledném horizontu.
- Zejména u vyšších dluhů současné nastavení insolvenční vylučuje možnost insolvence u osob s nestabilním zaměstnáním nebo zaměstnáním za nízkou mzdou.
- U osob, které jsou zadluženy, ale nejsou v exekuci, se jako silný motiv projevovala i možnost postupně splácet dluh bez oddlužení a oddálit/vyhnout se exekuci majetku
- Pro osoby, které jsou v exekuci, se do navýšení mzdy **promítnou jen minimálně vyplacené odměny nebo proplacené přesčasy.** Zaměstnavatelé tak ztrácejí nástroj k finanční motivaci zaměstnanců.

- Pro osoby v exekuci je jediná šance k navýšení příjmu neformální zaměstnání.

Povědomí a dostupnost informací o systému sociální ochrany

- Mediální diskurs v posledních letech často zdůrazňuje obraz příjemců dávek jako expertů na sociální systém, tedy osob, které dokážou ze systému dávek maximálně čerpat a využívat jej. V rámci výzkumu jsme se nicméně setkali s tím, že řada respondentů se v systému příliš neorientovala a měla jen velmi omezené informace o tom, jak systém dávek funguje. To bylo dáno především omezenou dostupností informací.

Celkové povědomí, zdroje informací

- Respondenti měli obvykle rámcovou představu o výši podpory. Často neznali dopad určité změny, přesnou částku, která jim má být vyplacena.
- Nízké povědomí odráží na jednu stranu složitost systému. Do značné míry je to důsledkem kombinace různých typů dávek regulovaných odlišnou legislativou a řízených odlišnou logikou nároku.
- Zásadní roli hraje velmi **omezená dostupnost informací**. Informace na stránkách MPSV jsou velmi obecné a obtížné srozumitelné i pro osoby s vysokoškolským vzděláním. Na obou pobočkách navštívených v rámci výzkumu bylo na chodbách jen minimum informací. Neexistuje také oficiální kalkulačka, která by umožňoval rámcový výpočet dávky, atd.
- Hlavním oficiálním zdrojem informací se tak stávají zaměstnanci úřadu práce, kteří jsou s žadateli v pravidelném kontaktu.
- Respondenti se shodovali, že jim je ze strany úředníků **poskytováno minimum informací**. V některých případech byly tyto informace vnímány jako **nepřesné nebo nejednotné**.
- V několika případech bylo respondentům ze strany úřadu práce řečeno, že na určitý typ dávky nemají nárok a to i přesto, že nárok zde zřejmě existoval.
- Omezená dostupnost informací se projevovala nejvýrazněji u dávek mimořádné okamžité pomoci (MOP), což je nenároková dávka, u které je žádost posuzována jednotlivými úředníky. V rámci jedné lokality jsme se opakovaně setkali s velmi odlišným pohledem na to, za jakých okolností je možné o tuto dávku žádat.
- Pocit arbitrárnosti byl u řady respondentů navíc spojen s pocitem, že jsou odměňováni ti, „kteří se méně snaží“.
- Řada respondentů nicméně žádost nikdy nepodala. Jako důvod byl uváděn pocit, „že jim to bude zamítnuto“/„nechtějí se o ní hádat“. V několika případech o možnosti ani nevěděli.
- Nedostatek informací z oficiálních zdrojů vede k tomu, že se **primárním zdrojem stávají neformální sítě**. Jako nejdůležitější zdroj informací ohledně dávkového systému byly ve všech rozhovorech zmiňovány přátelé a známí, případně lidé, s nimiž se žadatelé setkávají v prostoru Úřadu práce.

Důsledky

- **Nečerpání dávek** u osob, které by nárok měly mít. Pravděpodobně dochází k úsporám státního rozpočtu a v řadě případů jsou příjemci pravděpodobně nuceni k využití vlastních zdrojů. Tento přístup nicméně snižuje roli dávek jako sociální ochrany, a zejména pak přispívá k vysoké míře zadlužení.
- Příjemci dávek jsou spíše subjekty kontroly, od kterých se očekává vděk, než že by byli vnímáni jako klienti či osoby ve složité životní situaci, kterým je třeba poskytnout podporu.
- Nedostatek informací a s ním spojené nečerpání podpory může vést k tomu, že přijetí nízko-hodnoceného/dočasného zaměstnání je vnímáno jako silně rizikové a může být upřednostněna stabilita příjmu bez formálního zaměstnání než kombinovat příjmy z práce s dávkami s neznámým výsledkem
- I přesto, že řada respondentů měla zkušenost s tím, že dostali dávky v jiné výši, než očekávali, nikdo z nich nebyl schopen účelně **kontrolovat správnost výpočtu**. To souvisí s nedostatkem informací a obecněji mocensky nerovným přístupem ve vztahu k úřadu - vědomí závislosti na podpoře, někdy spojené s pocitem vlastní neplnohodnotnosti.
- Nízká míra kontroly je zvláště problematická zejména vzhledem k častým změnám v nastavení sociálních politik v posledních letech. To je navíc posilováno přechody mezi ne vždy spolehlivě fungujícími elektronickými systémy, vysokou mírou fluktuace pracovníků na úřadech práce a nedostatkem času na jejich zaškolení. V tomto kontextu i sami pracovníci úřadů přiznávali, že u výpočtů může dojít k chybě.
- **Nedostatečný přístup k informacím vytváří a priori oboustranně konfliktní situaci.** Příjemci dávek na základě předcházejících zkušeností vnímají, že získání dávky se neodvíjí od nároku, ale od toho, kdo a jak se umí a chce „hádat“. I když většina respondentů v této situaci o dávku nežádá, jde o a priori konfliktní nastavení komunikace.
- Tato skutečnost dostává zaměstnance úřadu pod psychický tlak. Ze strany úředníku bylo silně tematizováno přetížení, stres a v některých případech nárůst agresivního chování ze strany žadatelů.
- Kombinace nedostatku oficiálních informací s ústním předáváním příběhů o tom, kdo byl podpořen, často posilována silným pocitem arbitrárnosti, **vytváří značný prostor pro šíření** (zejména proti-romských) **mýtů**.
- Kombinace nízké informovanosti s celkovým nastavením systému pomoci v hmotné nouzi, který je koncipován jako krizová ochrana, nikoliv ovšem jako podpora lidí, kteří se i s prací pohybují na hraně minimálního příjmu - a tedy vylučujícím chudé, kteří nesplňují striktní podmínky (např. existence úspor) - je jedním z faktorů, který negativně ovlivňuje vnímání příjemců dávek jako „nezasloužených“.

Celková situace domácností - „Blahobyť“ na dávkách?

- Představa, že sociální podpora představuje jistý a stabilní příjem, který snižuje motivaci k zaměstnání, je jedním z častých argumentů pro omezování a zpřísňování různých typů podpor. Následující část nicméně ukazuje, že ačkoliv jsou dávky klíčovou součástí příjmů domácností, nejsou vnímány jako příjem, který by umožnil pokrytí běžných nákladů.

Skládání příjmů

- I když dávky nejsou vnímány jako příjem, který by byl dostačující pro pokrytí nákladů domácnosti, situace jednotlivých domácností se velmi lišila v závislosti na tom, zda disponovaly přístupem k některým alternativním zdrojům financí.
- Jako zásadní faktor, který chrání domácnost před propadem do situace absolutní chudoby, byla vnímána **možnost alespoň omezeného neformálního přivýdělku**. Další zásadním zdrojem pomoci byla finanční podpora ze strany příbuzných, což silně ovlivňovalo celkovou situaci domácnosti. Vzhledem k nízkým a nejistým příjmům a vysoké míře předluženosti představovala **sít' rodiny a příbuzných** také možnost **přístupu k půjčkám**.
- Pouze v jednom případě respondent, který byl nezaměstnaný, nedisponoval žádnou sociální sítí ani možností alespoň minimálního přivýdělku a byl tedy zcela závislý na sociální podpoře. Z těchto prostředků jen obtížně pokrýval náklady na zajištění základní obživy.
- Většina domácností respondentů své příjmy skládá z více zdrojů – státní podpora je doplňována příjmy z neformálního zaměstnání, finanční podporou příbuzných, půjčkami apod. **Přijetí nízko-hodnoceného nebo dočasného zaměstnání** v tomto ohledu **nepřináší výraznější ekonomickou změnu, pouze se změnil význam jednotlivých zdrojů financí**. Nárůst příjmu za zaměstnání s sebou nese pokles dávek v hmotné nouzi a posléze i dávek státní sociální podpory. **Jen výjimečně je nicméně spojen s úplným vystoupením ze systému sociální podpory**.
- Nemožnost zajistit základní potřeby ze státní podpory či z dostupných zaměstnání navíc zvyšuje **význam neformálního zaměstnání, které se stává hlavní nástrojem pro doplnění příjmů**.
- Vzhledem k celkové výši financí, kterými domácnosti disponují, je **nepravděpodobné, že by vyšší finanční gramotnost umožnila výraznější změnu celkové situace**.
- Je třeba mít na paměti, že nejde o dočasnou situaci, kdy by přijetí velmi úsporných opatření bylo spojeno s vidinou změny situace, ale dlouhodobý stav.
- K obdobným situacím docházelo i v domácnostech, které byly v exekuci a insolventi. Domácnosti, které byly v exekuci navíc téměř ve všech případech „dobrovolně“ splácejí menší poplatek exekutorům z částky, která je proti formální exekuci chráněná jako nezabavitelná (nebo z neexekuvovatelných dávek). Ochota splácet dlužné částky je ovlivněna snahou oddálit exekuci majetku.

Co je obtížné pokrýt

- Domácnosti se tak dostávají do určitého koloběhu, ve kterém se sice mění zdroje financí, podstatně méně se už ale mění jejich celkový objem. **Domácnosti se dostávají do pastí nízkých příjmů, které sice díky jejich skládání umožňují pokrytí základních potřeb, nicméně i nadále se pohybují na hraně chudoby a pokrytí dalších nákladů je pro ně často obtížné**.
- Jako velmi finančně náročné bylo vnímané zejména **studium na střední škole**, a to hlavně pokud šlo o studium spojené s dojížděním nebo pobytem na internátu.
- Náklady se studiem spojené byly vnímány jako zásadní zásah do rozpočtu domácnosti a to i v případě, že si mladí lidé měli možnost přivydělat.
- Náklady v některých případech determinovaly výběr školy.

- Pokud má domácnost trvalý pobyt a bydlení nevyžaduje další investice, umožňuje systém sociální podpory (pokud nejsou dávky vypláceny se zpožděním a domácnost se vejde do normativních nákladů/limitů na služby u Doplatku na bydlení) stabilitu bydlení.
- Problematictější byla **situace u vlastníků bydlení**, kteří byli v hmotné nouzi dlouhodobě. Z dávek na bydlení byli schopni pokrýt pouze služby, nikoliv již rekonstrukci, domy velmi rychle degradovaly.
- Ve vztahu k bydlení byla jako nejproblematictější vnímána **nutnost složit kauci** u stěhování. Podstatným nástrojem pro hledání bydlení byla existence sociálních sítí, které umožňovaly sehnat bydlení i bez kauce. To do značné míry ovlivňovalo koncentraci chudých v rámci města a je možné, že má vliv i na trajektorie meziměstského stěhování.
- Pro řadu domácností, které se pohybují mezi dávkovými systémy a nejistými/dočasnými zaměstnáními, představují **nečekané/jednorázové výdaje** rizikovou situaci.
- Jako obtížně řešitelnou tuto situaci vnímali zejména respondenti bez širších sociálních sítí, ti respondenti, jejichž příbuzní nejsou v o mnoho lepší finanční situaci a ti, kteří vzhledem k exekucím/insolvenční neměli možnost půjčky
- V případě nemožnosti řešit situaci splátkami nebo při absenci sociálních sítí představují nečekané výdaje jeden z momentů, kdy vzniká nebo se prohlubuje zadlužení - v rámci neformálních sítí půjček (lichva) nebo přijetí půjčky za nevýhodných podmínek.
- S omezenými finančními zdroji byl spojen i omezený přístup k právní ochraně – zejména v případě nevyplacených mezd, ochrany před neoprávněným postupem při vymáhání dluhů a v neposlední řadě diskriminace.
- Nemožnost pokrýt náklady typu vzdělání dětí nebo vysokou míru ohrožení zadlužením při nečekaných výdajích je nutno vidět jako systémový problém, který **dále prohlubuje marginalizaci na pracovním trhu a zvyšuje ohrožení sociálním vyloučením**.

Závěr – jak se utváří motivace k zaměstnání?

- V regionech, kde byl výzkum realizován, proti sobě nestojí práce na plný úvazek a sociální dávky. V tomto ohledu je aplikace konceptu *making work pay*, který redukuje motivaci k zaměstnání na otázku finančního rozdílu mezi dávkami a prací velmi problematická.
- **Obecně nelze říci, že by dávky fungovaly jako faktor, který snižuje motivaci jejich příjemců k přijetí zaměstnání.** Ve všech případech byla možnost kvalitního zaměstnání, která by umožňovala ekonomické zajištění rodiny, vnímána jako podstatně lepší varianta než ekonomická závislost na státní podpoře.
- Je třeba rozlišovat mezi nedostupností práce a neochotou určitou práci přijmout – v regionech, kde probíhal výzkum, o který se opírá tato studie, je možnost zaměstnání velmi omezená, dostupné práce jsou často dočasné a nízko-hodnocené.
- **Nedostupnost formálního zaměstnání**, v důsledku kterého se stávají dávky klíčovým zdrojem příjmů domácností, nicméně **nelze označit za celkovou ztrátu ochoty k „práci“**.

- Na základě dat získaných v rámci tohoto výzkumu nelze říci, že by sociální dávky vedly u jejich příjemce k pasivitě. Pro porozumění utváření motivací k zaměstnání je zásadní zaměřit **pozornost nikoliv primárně na obecnou (de)motivaci jednotlivce k práci, ale rozlišovat mezi tím, jaké zaměstnání je vnímáno jako motivační („kvalitní“) – a zda je takové zaměstnání dostupné.**
- Podmínka „kvalitního“ zaměstnání, které by umožňovalo ekonomické zajištění rodiny, je klíčová pro porozumění často vnímané de-motivace příjemců dávek k přijetí (formálního) zaměstnání. V řadě rozhovorů se objevoval pocit frustrace z přetrvávající závislosti na systému sociální podpory, závislosti na podpoře příbuzných, nemožnosti vystoupit ze situace zadlužení apod.
- Široké **spektrum zaměstnání, která nejsou příliš finančně výhodná, a přesto jsou vnímána jako přijatelná**, odráží na jednu stranu sociální a symbolickou hodnotu práce pro jednotlivce – sociální status s prací spojený, význam sociálního kontaktu, význam práce jako náplně času. Velmi podstatnou roli hrají také vztahy v rámci kolektivu.
- Na stranu druhou je ale ochota přijmout nepřilíživě finančně výhodné zaměstnání také odrazem tlaku ze strany státních politik na přijetí zaměstnání, které se neodvisle od jeho dopadů na individuální situaci jedince/domácnosti, stává klíčové pro hodnocení jeho zásluhovosti pro přijetí státní podpory a zpětně ovlivňuje i sebehodnocení jednotlivce.
- Je-li finanční přínos zaměstnání velmi omezený, zejména je-li vnímáno, že mzda není adekvátní odměně práci (nákladům s prací spojenými), je motivace k zaměstnání výrazně nižší. Byť nízká finanční motivace k přijetí zaměstnání může být kompenzována výše popsanými nefinančními faktory, **nejde o práci, která je vnímána jako plnohodnotná a motivace k jejímu udržení není příliš vysoká.**
- Nízká motivace k přijetí/udržení nízko-hodnoceného zaměstnání je násobena absencí dlouhodobější perspektivy možnosti mobility na pracovním trhu, která by umožnila vystoupení ze situace chudoby.
- Vzhledem k lokální situaci na trhu práce obvykle nízko-hodnocená zaměstnání nefungují jako předstupeň k získání stabilnějšího zaměstnání. V tomto ohledu je **obtížné mluvit o jejich „aktivizační“ roli**, pokud chybí pozice, na kterých by bylo možné „aktivované“ nezaměstnané následně uplatnit.
- Při debatách o nízké motivaci k přijetí zaměstnání je tedy zásadní rozlišovat, zda jde o zaměstnání, které umožňuje vystoupení z koloběhu ekonomické závislosti na podpoře z dávek.. **Finanční motivaci k zaměstnání nelze redukovat na pouhou otázku výše příjmů ze zaměstnání. Zásadní roli hraje možnost díky práci zajistit ekonomickou stabilitu domácnosti.**
- Zejména u žen, ale obecněji u osob, které sami pečují o dítě, je podstatným faktorem možnost skloubit práci a péči o děti a domácnost.
- Toto by mělo být zohledněno i v nastavení sociálních politik – nemožnost vystoupit ze situace chudoby, legitimizace typů zaměstnání, které neumožňují pokrytí základních ekonomických potřeb, může mít z dlouhodobé perspektivy velmi negativní a pro stát nákladné dopady.

9 Doporučení

Doporučení jsou formulována ve vztahu k několika oblastem, které byly v rámci výzkumu identifikovány jako klíčové. Doporučení jsou formulována jak s ohledem na faktory, které ovlivňují „motivace“ k přijetí zaměstnání, tak obecněji na nastavení sociálních politik, s důrazem na vyrovnaní jejich sociálně-ochranné role s rolí aktivizační a kontrolní, která v současném diskurzu o utváření politik v této oblasti dominuje.

Oblast I.: Dostupnost informací o systému sociální podpory

Zdá se, že nejenom někteří pracovníci Úřadu práce, ale i další státní instituce se ve své komunikační strategii řídí přístupem, který neinformuje občany cíleně a na všeobecné úrovni o možnostech prevence chudoby, ale předává informace selektivně osobám, u kterých je (mnohdy subjektivně) vnímáno, že „si pomoc zaslouží“ nebo ji „opravdu potřebují“. Takovýto přístup je problematický nejen z hlediska rovného přístupu občanů k pomoci státu, ale má i negativní dopady na vztahy mezi klienty a pracovníky Úřadu práce:

- Komplikovanost systému a obtížná dostupnost informací slouží jako nástroj v rámci snahy šetřit prostředky a neposkytnout „zbytečně štědrou“ podporu. Nedostatek informací a žadateli vnímaná nutnost si nárok „vybojovat“ vede k tomu, že řada osob, které by na dávky měly mít nárok, o ně nežádá. Toto sice může krátkodobě snižovat náklady státu, stejně tak to ale může mít negativní dopad na situaci žadatelů, zejména ohledně zadlužení, volného času dětí, přístupu ke zdravotní péči apod.
- Obtížná dostupnost informací vytváří a priori oboustranně konfliktní situaci – ze strany respondentů bylo vnímáno, že přístup k řadě dávek se odvíjí od schopnosti tyto dávky „vyhádat/vybojovat“. Naopak úředníci vnímají nárůst agresivního chování ze strany žadatelů.
- Dalším aspektem je omezená míra kontroly v případě nesprávného přístupu. I přesto, že řada respondentů měla zkušenost s tím, že dostali dávky v jiné výši, než očekávali, žádný z nich nebyl schopen tento postupu účelně kontrolovat.
- V neposlední řadě pak nedostatek informací snižuje možnosti samostatného rozhodování a posouzení, jaké důsledky může mít změna ekonomického statusu, což může působit demotivačně při přijetí práce.

Doporučení:

- Pro efektivní boj s chudobou a zlepšení postavení klientů, obzvláště u skupiny tzv. „pracujících chudých“ (*working poor*) považujeme za klíčovou **celkovou změnu paradigmatu**. Vzhledem ke skutečnosti, že špatná ekonomická a sociální situace mnoha klientů není výsledkem chybějící motivace jednotlivců, ale často souvisí s proměnou (regionálního) trhu práce, musí být **cílem státní politiky občany ohrožené chudobou informovat komplexně o možnostech zlepšení situace s pomocí státní podpory**. Doporučujeme například:
 - Zlepšit informovanost na pobočkách úřadů práce – např. cílené letáky zaměřené na životní situace, vysvětlení systému. Velmi potřebné je pak

informovat osoby v hmotné nouzi o možnostech přístupu ke zdravotní péči

- Vytvořit oficiální online kalkulačku, jenž by umožnila kontrolu výpočtu a dala příjemcům dávek nástroj k argumentaci v případě podezření na nepřesný výpočet.
- Zahrnout podrobnější informace do rozhodnutí o vyplacení dávky. Doporučujeme, aby každý žadatel měl přístup k výpisu, ve kterém jsou uvedené vstupní informace (složení jeho domácnost, uvedené příjmy a náklady za bydlení apod.) a přehled nástrojů sociální podpory (krátká definice, na základě čeho vzniká na danou dávku nárok, zda a jak byl v daném případě uplatněn).

Stát by se měl i k potenciálním uživatelům pomoci chovat jako moderní stát, který jedná transparentně a posiluje kapacity občanů pro samostatné rozhodování. **Celkové zlepšení informovanosti a transparentnost procesu by zlepšilo postavení pracovníků úřadu práce a snížilo míru konfliktnosti v celém procesu.**

- Vzhledem k tomu, že vnímáme potřebu změnit filozofii celkového přístupu, první kroky by mohly být realizovány v rámci monitorovaných **pilotních projektů** na vybraných pracovištích Úřadu práce ČR. Součástí pilotáže by měly být nejen změny v přístupu k informování přímo na úřadu práce, ale též spolupráce se zaměstnavateli (informace o nástrojích sociální pomoci, na které mohou mít nárok i pracující chudí) a majiteli/správci nemovitostí (informování o podpoře bydlení) apod.

Oblast II.: Postavení „pracujících chudých“ a sociální podpora

Některé domácnosti byly i v případě zaměstnání v situaci, kdy jejich příjmy nepostačovaly k pokrytí základních nákladů a zůstávaly nadále příjemci dávek v hmotné nouzi. Podléhaly striktnímu režimu těchto dávek, které jsou koncipovány jako dočasná záchranná síť. Pro část domácností, zejména pro rodiny s dětmi, může jít o stav, ze kterého je velmi obtížné, ne-li nemožné vystoupit. Jde o velmi problematickou situaci:

- Kromě snížení motivace k přijetí/udržení práce, která neumožňuje vystoupení ze systému kontroly dávek v hmotné nouzi, má tato situace psychologický dopad na vnímání vlastní hodnoty a důstojnosti u pracujících chudých.
- Tyto rodiny oficiálně nemohou vytvářet úspory, protože příjemce je povinný využít svůj majetek pro svoje materiální přežití. Obtížné zajištění a formální nemožnost úspor souvisí přímo s fenoménem zadlužení, protože domácnosti de facto nemají legální možnost si vytvořit rezervy pro nečekané výdaje.
- Osoby zaměstnané za nízkou mzdou, které pobírají dávky v hmotné nouzi, mají jen velmi nízkou motivaci k legálnímu navýšení příjmů, protože jim následně budou sníženy dávky.
- Prekérní formy zaměstnání (různé formy dohod, aj.) vedou k tomu, že řada chudých domácností nedosahuje na daňový bonus na děti. Praktické vyloučení prekérního zaměstnání z tohoto daňového zvýhodnění vede (spolu s nízkým povědomím) ke snížení ochrany těch domácností s dětmi, které jsou nejvíce

ohrožené chudobou. Jedná se o výrazný nedostatek opatření, které původně nahrazovalo některé (snížené) univerzální dávky s cílem zvýšit motivaci k zaměstnání.

- Na podporu nedosahují domácnosti, které mají velmi nízké příjmy ze zaměstnání disponující nicméně určitými úsporami (spoření, nemovitost apod.), a tedy nesplňující podmínky hmotné nouze. Toto silně přispívá k pocitu, že příjemci dávky (v xenofobním kontextu často redukováni na Romy) se mají „lépe“ než ti, co pracují.

Doporučení:

- Podobně jako u předcházejícího bodu je změna v této oblasti podmíněna změnou premis, z nichž vychází politiky sociální ochrany. Je třeba, aby tyto politiky - kromě ochrany osob, jejichž příjmy nepostačují na pokrytí základních nákladů - reflektovaly rostoucí negativní dopady flexibilizace pracovního trhu na chudé pracující na prekérních/dočasných pozicích.
 - **Změna nastavení/rozšíření dostupnosti sociální podpory** by měla zejména **zohlednit rostoucí význam prekérní práce**, kde jedním z podstatných charakteristik je nejistota výše příjmu nebo dočasnost zaměstnání.
 - Nástroje cílené na chudé zaměstnance by neměly podléhat striktnímu a silně stigmatizujícímu režimu dávek v hmotné nouzi.

Vzhledem k omezené zkušenosti s těmito nástroji v českém kontextu doporučujeme v první fázi zpracovat analýzu existujících nástrojů v této oblasti využívaných v jiných státech EU (zejména navázat na kritickou debatu o podobách aplikace konceptu flexicurity apod.).

- Paralelním nástrojem pro zlepšení situace chudých pracujících je **zvyšování minimální mzdy** s dlouhodobým cílem, aby minimální mzda odpovídala tzv. „**důstojné mzdě**“ (*decent wage*), tedy aby umožňovala zajištění základních potřeb domácnosti a plnou participaci ve společnosti. S tímto souvisí i **vyšší míra kontroly/regulace prekérních forem zaměstnání**.
- Rozšíření **cílené podpory pro rodiny s dětmi** - kromě zavedení univerzálních dávek (např. podle vzoru německého Kindergeld, který existuje v kombinaci s daňovým bonusem) může jít např. o zavedení různých úlev pro rodiny s dětmi, které snižují finanční bariéry při přístupu ke kultuře, vzdělávání a rekreaci (například podle vzoru rakouských rodinných pasů, které s sebou přináší mimo jiné značné slevy na cestování s dětmi).
- Rozvíjet nástroje, které podpoří finanční přínos zaměstnání prostřednictvím snížení nákladů se zaměstnáním spojených – např. **finanční podpora dojíždění**. Tato opatření by neměla být zaměřena jen na úzkou skupinu nejvíce potřebných.

Oblast III.: Hrozba sociálního vyloučení

Existuje řada způsobů, jak definovat chudobu. V mezinárodní debatě dochází k odklonu od úzké definice chudoby jako silné materiální deprivace a důraz je kladen na širší pojetí zahrnující aspekty jako je psychické a fyzické zdraví, sociální a ekonomická mobilita, sociální izolace, přístup k právní ochraně nebo možnost občanské participace. Díváme-li se z této perspektivy na situaci příjemců dávek, většina domácností respondentů je i přes to, že své příjmy skládá z více zdrojů (státní podpora je doplňována příjmy z neformálního zaměstnání, finanční podporou příbuzných, půjčkami, atd.), schopna pokrýt pouze zcela základní náklady. Dávky v kombinaci s dalšími příjmy slouží sice jako prevence absolutní chudoby, nicméně tyto domácnosti zůstávají nadále silně ohroženy sociální exkluzí.

- Domácnosti se dostávají do pasti velmi nízkých příjmů/koloběhu chudoby, ze kterého je vzhledem k nízkému finančnímu ohodnocení zaměstnání obtížné vystoupit. S prací se sice mění zdroje financí, podstatně méně se ale mění jejich celkový objem. Nutnost skládání příjmů z více zdrojů – nemožnost zajistit základní potřeby ze státní podpory ani z dostupných zaměstnání – navíc zvyšuje význam neformálního zaměstnání, které se stává hlavním zdrojem pro doplnění příjmů.
- Jeden z důsledků stavu, kdy se rodina pohybuje na hraně příjmu k zajištění základních potřeb, je vysoká míra zadluženosti, která může začít s jakýmkoliv nečekaným výdajem.
- Problematické je mimo jiné pokrytí nákladů na vzdělání dětí, a to zejména pokud je spojené s dojížděním (viz dále).
- U řady respondentů je chudoba dále spojena s nižší mírou právní ochrany, zejména ve vztahu k porušování pracovně-právních vztahů, protiprávním postupům při vymáhání dluhů a diskriminaci (vyšší míra závislosti v pracovně-právních vztazích, nedostatek financí pro právní spor apod.).
- Dlouhodobá zkušenost chudoby, obzvláště v kombinaci s vysokou mírou zadlužení má negativní psychické dopady – zejména se promítá do vnímání možnosti změny situace domácnosti. V dlouhodobém horizontu má také negativní dopady na míru občanské participace a důvěru v politický systém (riziko odcizení a radikalizace)

Doporučení:

- V rámci ochranné funkce dávkového systému by bylo vhodné o situaci chudých rodin uvažovat nejen v kontextu prevence absolutní chudoby, ale širší podpory jejich **zapojení do společnosti a rozvoje capabilities** (schopností a vnímaných možností) **chudších obyvatel**. Jde zejména o dvě úrovně – na jednu stranu o rozvoj nástrojů, které podpoří účast na lokálním kulturním a veřejném životě (např. kupony na kulturní akce). Na stranu druhou o nástroje podporující vnímání vlastních možností (např. podpora studia/podnikání mladých rodičů s dětmi, aktivní občanské participace apod.). V obou případech je vhodné uvažovat nejen o jednotlivci, ale i širším lokálním kontextu/komunitě.
- **Nelze přijmout logiku, že snižování dávek představuje nástroj ke zvýšení zaměstnanosti. Životní minimum je klíčové adekvátně valorizovat** a sankčně aplikovat jeho snížení na existenční minimum pouze v extrémních případech a s vědomím, že může výrazně přispět ke zhoršení sociální situace jedince. Je třeba si uvědomit, že existence částky životního minima slouží jako určitá forma

ochrany před pracovním vykořisťováním ve smyslu ochoty přijmout práci pod minimálními mzdovými nebo jinými standardy.

Snižování sociální ochrany s cílem zvýšit tlak na přijetí zaměstnání neodvisle od jeho kvality obecně zvyšuje míru zranitelnosti a ohrožení pokračující marginalizací. Destabilizace domácnosti navíc může vyvolat situace, které jsou v důsledku velmi drahé pro statní pokladnu. (například: ztráta bydlení a ním spojené odebrání dětí do ústavní péče, léčba psychických nemocí, atd.).

- Je podstatné, aby výplata dávek nebyla redukována jen na administrativu, ale umožňovala i sociální práci, event. v propojení s dalšími (nevládními) organizacemi, které mohou poskytnout cílenou pomoc reagující na specifickou situaci jedince/domácnosti (předlužení, apod.).

Specifickou oblastí je podpora nástrojů pro **právní ochranu** osob ohrožených chudobou. Např. může jít o provoz center bezplatné právní pomoci na úrovni ORP a určitý rozpočet pro právní zastoupení klientů profesionálními advokáty.

- Zvláštní pozornost je třeba věnovat přístupu **dětí ke vzdělání**, a to jak ve vztahu k formálnímu systému vzdělání (viz doporučení dále), tak i volnočasových aktivit.

Oblast IV.: Poskytování poradenství/zprostředkování práce

Reformy sociálních politik v posledních letech vedou k větší míře propojení sociálních politik a politik zaměstnanosti. Tento trend, který nelze vnímat obecně a priori kriticky, je v Česku na politické úrovni silně ovlivněn obrazem nezaměstnaných jako osob, které nejsou ochotné či schopné pracovat, tedy které je nutné „aktivovat“ a „obnovit jejich pracovní návyky“ (zejména sociální reforma 2011/2012). Primárním problémem nezaměstnanosti v řadě českých regionů nicméně není neochota pracovat, ale proměna pracovního trhu a s ní spojená nedostupnost práce, respektive nedostupnost práce, která je vnímána jako kvalitní, slučitelná s péčí o děti a domácnost a která by umožnila žít domácnost s dětmi.

- Kombinace nastavení politik s velmi nízkou hladinou mezd vede k tomu, že systém vytváří silný tlak na přijetí dočasného nízko-hodnoceného zaměstnání. Takovéto zaměstnání sice může být vnímáno za určitých podmínek (sociální kontakt, hodnota práce jako náplně času) jako alternativa k nezaměstnanosti, neumožňuje nicméně vystoupení ze situace chudoby a nezlepšuje dlouhodobou situaci domácnosti.
- Do této kategorie spadají i veřejně prospěšné práce a další projektové pozice nabízející jen dočasné zaměstnání za minimální mzdu – jakkoliv podporovaná pracovní místa jinak představují velmi podstatný nástroj pro zvýšení zaměstnanosti ve strukturálně znevýhodněných regionech.
- Finanční motivace k přijetí těchto zaměstnání je velmi nízká, což je dáno nejen rozdíly mezi příjmy ze zaměstnání a sociální podporou, ale i omezenou možností zajistit díky práci ekonomickou stabilitu domácnosti.
- V regionech s vysokou mírou nezaměstnanosti, kde primární problém není v neaktivitě jednotlivce, ale nedostupnosti (adekvátní) práce, eventuálně neshodou mezi vzdělanostní strukturou a dostupnými zaměstnáními, nefungují nízko-hodnocená zaměstnání jako předstupeň k dalšímu zaměstnání.

- Základní poskytování poradenství ze strany Úřadu práce je podle zkušenosti respondentů redukováno na formální kontrolu docházky a individuálního hledání práce, s velmi omezeným dopadem na možnost zaměstnání.

Doporučení:

- Při utváření politik zaměstnanosti je nutno **rozlišovat neochotou přijmout práci, která není vnímaná jako adekvátně finančně hodnocená/kvalitní** (dopravní dostupnost/přijatelná náplň práce a pracovní podmínky/slučitelnost s péčí o děti a domácnost), a „**neochotou pracovat**“.

Opatření, která vytvářejí plošný tlak na přijetí finančně minimálně výhodné práce (přístup „*work first*“), respektive která nepřijetí takovéto práce penalizují – mezi ně patří i aktuálně projednávaný návrh veřejné služby⁴¹ – je v tomto ohledu třeba zavrhnout jako populistická opatření, která sama o sobě nemohou přispět ke změně situace nezaměstnaných.

- Jestliže je cílem politik zvýšit motivaci k přijetí zaměstnání skrze jeho **finanční přínos, nelze výhodnost práce redukovat na koncept *making-work pay*, tedy relativní navýšení příjmu oproti sociální podpoře, ale měl by zohledňovat, zda práce umožní ekonomické zajištění** – teprve v ten moment je finančně výhodná.

Snižování dávek tlačí jednotlivce do přijetí práce, která neumožňuje pokrytí základních nákladů domácnosti, a tedy zvyšuje zranitelnost a obecněji míru ohrožení sociální exkluzí (viz výše).

- U dotovaných pozic za nízkou mzdu je klíčové rozvíjet nástroje, které umožňují navazující zaměstnání (systémy **prostupného zaměstnání**). Lze nicméně bohužel předpokládat, že s výjimkou osob, u kterých je nefinanční motivace k přijetí zaměstnání velmi silná, budou tyto přístupy přijímány spíše skepticky, vzhledem k předcházející zkušenosti s podobným typem zaměstnání/rekvalifikacemi. Zároveň je třeba mít na paměti, že motivace k udržení nízko-hodnoceného zaměstnání je v současnosti velmi nízká. Lze předpokládat, že zavádění systému prostupného zaměstnání bude vyžadovat systematickou práci jak se zaměstnanci, tak i se zaměstnavateli.
- S tímto souvisí i nutnost rozvíjení nástrojů, které přispívají k **navýšení mezd a vyšší stabilitě u dotovaných pozic**.
 - Podpora by měla zároveň zohledňovat, zda jde o pracovní místa, která by přispívala k celkovému ekonomickému a sociálnímu rozvoji a budování kapacit v rámci regionu.
 - Systematicky by měly být monitorovány dopady této podpory na charakter nabídek na pracovním trhu (hrozba celkového poklesu pracovních míst pro osoby s nízkou kvalifikací, které nedosahují na dotaci).

⁴¹ Viz např. *Plán Marksové: Bud' veřejná služba, nebo existenční minimum* Dostupné online: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/307990-plan-marksove-bud-verejna-sluzba-nebo-existencni-minimum/>

- **V rámci poskytování pracovního poradenství je nezbytné hodnotiti komplexní situaci jedince**, zohlednit celkovou situaci domácnosti a další běžně nesledované faktory:
 - V případě zadlužených domácností motivaci k přijetí zaměstnání výrazně zvyšuje možnost vstoupit do insolvence, což může někdy vyžadovat např. zaměstnání obou partnerů. V tomto ohledu by bylo vhodné v rámci poskytování poradenství spolupracovat s organizacemi poskytujícími podporu při oddlužení.
 - Dalším podstatným faktorem je péče o děti a domácnost. V tomto ohledu nejde jen o podporu při hledání zaměstnání, které toto zohledňuje, ale i širší psychologickou a sociální podporu osob (zejména žen), které jsou v situaci, kdy vnímají střet mezi péčí o děti a domácnost s uplatněním na pracovním trhu (např. mateřské kluby apod.).

Pro další rozvoj nástrojů pracovního poradenství považujeme za vhodné analyzovat reformy zprostředkování zaměstnání v jiných evropských státech. Je přitom otázka, zdá se realističtější očekávat, že ÚP bude schopen rozvinout takovýto komplexnější přístup. Doporučujeme proto realizace několika projektů v pilotních regionech - se stejnými cíli, ale odlišným institucionálním pozadím (realizace prostřednictvím ÚP, NNO, komerční firmy). Jedním z cílů takového přístupu by byla identifikace výhod a nevýhod různých modelů.

- Řada výše uvedených doporučení vyžaduje výrazné navýšení personálních a finančních kapacit. V případě, že je toto možné jen v omezené míře, je vhodné do projektů zejména v první fázi, kdy je míra nedůvěry vyšší, primárně zapojovat zejména osoby, které jsou silněji motivovány („filosofie dobrovolnosti a výhodnosti“). Zároveň je ale třeba mít na paměti specifickou situaci některých skupin, vyžadujících speciální podporu (mladí lidé, ženy po mateřské apod.)

Oblast V.: Dluhy a exekuce

Vysoká míra zadlužení naprosto zásadně ovlivňuje nejen motivaci k zaměstnání, ale i celkovou sociální situaci domácnosti.

- Zadlužení působí jako silně demotivující faktor pro přijetí formálního zaměstnání v momentě, kdy je ze mzdy prováděna exekuční srážka a zároveň domácnost nemá vidinu, že dluh splatí. Tato skutečnost, mimo jiné, výrazně přispívá k zapojení do neformální ekonomiky.
- Naopak podstatnou motivační roli pro přijetí zaměstnání u zadlužených domácností představuje možnost splatit dluh, respektive dosáhnout na možnost oddlužení (insolvence). Stabilní zaměstnání, které by to umožnilo, je pro danou skupinu nicméně velmi obtížně dostupné.
- Negativní dopady zadlužení jsou zejména problematické v případech manželů, kteří spolu již nežijí, nesou nicméně společnou odpovědnost za půjčky uzavřené partnerem před rozvodem a to i přesto, že k tomu došlo bez jejich vědomí.
- Podle odhadů získaných v rámci výzkumu se problém předlužení (exekucí) dotýká vysokého počtu osob s nízkými příjmy/bez zaměstnání/příjemců dávek.

Podrobnější znalost rozsahu a širších sociálních a ekonomických dopadů tohoto fenoménu nicméně chybí.

Doporučení:

- Zohlednit otázku zadlužení domácnosti při podpoře hledání zaměstnání (viz výše).
- Pro možnost návratu zadlužených osob na formální pracovní trh je zásadní **otevřít chudým, kteří nemají realistickou možnost svoje dluhy splatit, cestu k oddlužení**.
- Další opatření by měla být v oblasti prevence. Ve vztahu k nastavení dávkového systému by do této například spadal **rozvoj nástrojů, které by umožnily pokrytí nečekaných výdajů** – např. specifické nízko-úročené půjčky, možnost spoření části dávek v hmotné nouzi na účet, který může příjemce se souhlasem využít v případě nečekaných výdajů, apod.
- Je nezbytné, aby **v rámci manželství** nesl každý partner odpovědnost jen za ty dluhy, které vznikly s jeho/jejím vědomím a souhlasem.
- **Podrobněji analyzovat rozsah fenoménu předlužení**, jeho příčiny, mechanismy a důsledky zadlužení se specifickým důrazem na osoby, které se nacházejí v marginalizovaném postavení na pracovním trhu.

Oblast VI.: Mladí lidé a vzdělávání

V rámci výzkumu bylo opakovaně zdůrazňováno velmi problematické postavení na pracovním trhu, které se týká mladých lidí s nízkým vzděláním a zejména pak těch, kteří nedokončili středoškolské vzdělání.

- Jedním z faktorů, který tento jev výrazně ovlivňuje, je vysoká míra předčasného ukončení středoškolského vzdělání, což může být dáno jak finančními faktory, tak nízkou motivací a vidinou uplatnění.
- V případě Romů byla u této skupiny také nejsilněji tematizována diskriminace na pracovním trhu, v některých případech ji byla legitimizována vlastní nízká aktivita.
- Pro mladé lidi žijící u rodičů, kteří nemají formální zaměstnání, je přijetí zaměstnání za nízkou mzdu finančně nevýhodné. V domácnosti, kde hlavní příjem představuje sociální podpora, se započítávají příjmy dospělého dítěte do celkových příjmů domácnosti a jsou o ně sníženy dávky.
- Vnímání mladých lidí je ovlivněno stereotypy a mezigeneračními střety, které mohou v některých případech odvádět pozornost od hlubších příčin neúspěchu ve vzdělávacím systému/vystoupení z pracovního trhu.

Doporučení:

- Změnit nastavení systému sociálních dávek způsobem, který by výrazně silněji finančně motivoval mladé lidi pro vstup na formální pracovní trh. Jedním z opatření by měla být **změna způsob zahrnutí osob do okruhu společně posuzovaných osob** pro výpočet příspěvku na živobytí.

- Finanční situace rodičů nemá mít vliv na možnosti studia dětí. Doporučujeme vytvořit robustní systém stipendií pro studenty středních škol a vysokoškolské studenty ze sociálně slabších rodin. I přes vyšší náklady jde z dlouhodobého horizontu o ekonomicky strategický krok.
 - Může se jednat o systém, který kombinuje nevratné stipendium s neúročenými půjčkami s možností odměnit studenta za lepší výkon.
 - Tato podpora nemůže být exekutovatelná a zahrnována do příjmu při výpočtu dávek. Vzhledem k nelehké finanční situaci mnoha rodičů doporučujeme nevyplácet peníze domácnosti jako celku/přes účty rodičů.
- Dále doporučujeme opatření, která by do určité míry vyrovnala odlišnou startovací pozici chudých rodin - např. podpora pro stěhování/hledání zaměstnání mladých dospělých, startovací kapitál pro úspěšné absolventy z chudších rodin apod.
- Pro lepší natavení opatření doporučujeme zpracovat analýzu zaměřenou na mladé nezaměstnané ohrožené marginalizací na pracovním trhu, zaměřené na přístup ke vzdělání, motivace ke studiu a možnosti zaměstnání.

Literatura

Baštýř, Vlach, Severová (2014) *Subjektivní vnímání životního minima, dostatečnosti příjmů, životní úrovně domácností a chudoby*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

Budowski, M., R. Tillmann, Keim, W., Amacker M. (2010) Conceptualizing 'precarious Prosperity': Empirical and Theoretical Elements for Debate. *International Journal of Comparative Sociology* 51.4: 268-88.

CVVM (2015) *Jaké chování je pro nás morálně přijatelné? – březen 2015*. Dostupné online: <http://cvvm.soc.cas.cz/vztahy-a-zivotni-postoje/jake-chovani-je-pro-nas-moralne-prijatelne-brezen-2015>

Dubois, Vincent (2014) The Economic Vulgate of Welfare Reform: Elements for a Socioanthropological Critique *Current Anthropology*, 55. S9

Fraser, Nancy, Gordon, Linda. (1994): A Genealogy of Dependency: Tracing a Keyword of the U.S. Welfare State. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 19.2

Havlíková, Jana, Hubíková, Olga, Kubalčíková, Kateřina, Musil, Libor (2013). Typy pojetí sociální pomoci poskytované příjemcům dávek pomoci v hmotné nouzi pracovníky ÚP ČR po sociální reformě: tři případové studie. *Fórum sociální politiky* 2013, 7.6, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.,

Hora, Ondřej (2007) Příjmově znevýhodnění pracovníci - Pracovní uplatnění a nezaměstnanost jako faktory příjmové situace domácností. *IVRIS working papers* 2007.2, Brno: IVRIS.

Hora, Ondřej, Suchanec, Miroslav (2014) Zhodnocení programů aktivní politiky zaměstnanosti realizovaných v České republice v době ekonomické krize. In: Sirovátka, Tomáš, Horák, Pavel Horáková, Markéta, Hora, Ondřej, Suchanec, Miroslav, Rákoczyová, Miroslava. *Česká politika zaměstnanosti v době krize a po krizi*. Brno a Boskovice : MUNI Press Brno, František Šalé - Albert, Boskovice.

Horáková, M., Jahoda, R., Kofroň, P., Sirovátka, T., & Šimíková, I. (2013). *Příjmová chudoba a materiální deprivace v České republice podle indikátorů EU - vývoj v důsledku krize, fiskální konsolidace a sociální reformy*. Praha: VÚPSV, v.v.i.

Horáková, Markéta (2014) *Programy pracovního výcviku a vzdělávání: jejich význam a přínos pro rozvoj zaměstnatelnosti osob ohrožených nezaměstnaností*. Naše společnost 12.1., Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.,

Horáková, Markéta, Jahoda, Robert, Kofroň, P., Sirovátka, Tomáš, Šimíková, Ivana. (2013). *Příjmová chudoba a materiální deprivace v České republice podle indikátorů EU – vývoj v důsledku krize, fiskální konsolidace a sociální reformy*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

Chunn, Dorothy E., Gavigan, Shelley A. M. (2004) Welfare Law, Welfare Fraud, and the Moral Regulation of the 'Never Deserving' Poor. *Social & Legal Studies* 13. 219

Jahoda, P. (2006). *Analýza úprav daňového a dávkového systému v letech 2003–2009 z hlediska jejich adresnosti a pobídkovosti*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

Jahoda, R., Kofroň, P., Šimíková, I. (2008) Změny v oblasti pomoci v hmotné nouzi a jejich dopady (příjemci a dávky, aplikace nových institutů). Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

Leonard, Madeleine (1998) The Long-term Unemployed, Informal Economic Activity and the 'underclass' in Belfast: Rejecting or Reinstating the Work Ethic. *International Journal of Urban and Regional Research* 22.1

Lindsay, Colin, McQuaid, Ronald W. (2004) Avoiding the 'McJobs': Unemployed Job Seekers and Attitudes to Service Work. *Work, Employment & Society* 18.2

Lipsky, Michael. (1980) *Street-level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russell Sage Foundation.

Potucek, M. (1995). *Sociální politika*. Praha: Slon.

Potucek, M. (2004). Accession and Social Policy: The Case of the Czech Republic. *Journal of European Social Policy* 14.3

Průša, L., Víšek, Petr, Jahoda, Robert. (2013). *Analýza vývoje hmotné podpory rodin formou nepojistných sociálních dávek*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., a Národní centrum sociálních studií, o. p. s.

Rakoszyová, Miroslava, Horáková, Markéta (2014) Sociální politika vstřícná k zaměstnanosti? Česká republika v období krize – politický diskurz a realita. In: Sirovátka, Tomáš, Horák, Pavel, Horáková, Markéta, Hora, Ondřej, Suchanec, Miroslav, Rákoczyová, Miroslava. *Česká politika zaměstnanosti v době krize a po krizi*. Brno a Boskovice : MUNI Press Brno, František Šalé - Albert, Boskovice.

Ruth, Patrick (2012) Work as the Primary 'duty' of the Responsible Citizen: A Critique of This Work-centric Approach. *People Place and Policy Online* 6.1

Sirovátka, Tomáš (2009) Dualizace na trhu práce a strategie outsiderů In: Sirovátka, Tomáš, Winkler, Jiří, Žižlavský, Martin (eds.) *Nejistoty na trhu práce*. 1. vyd. Boskovice: František Šalé – ALBERT

Sirovátka, Tomáš, Horák, Pavel, Horáková, Markéta, Hora, Ondřej, Suchanec, Miroslav, Rákoczyová, Miroslava. (2014) *Česká politika zaměstnanosti v době krize a po krizi*. Brno a Boskovice : MUNI Press Brno, František Šalé - Albert, Boskovice.

Sirovátka, Tomáš, Šimíková, Ivana (2013). *Politika zaměstnanosti a další opatření na trhu práce v dlouhodobé perspektivě a v průběhu krize*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

Šimíková, I. (2012). *Analýza databáze příjemců dávek hmotné nouze*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

Trlifajová, L., Kissová, B., Hurrle, J. (2014). *Kdy se práce vyplatí? Analýza ekonomických motivací k zaměstnání*. Dostupné online: <http://www.socialni-zaclenovani.cz/dokumenty/dokumenty-k-oblasti-zamestnanost/kdy-se-prace-vyplati-cela-studie-mkc-2014/download>

Trlifajová, L., Kissová, B., Hurre, J. (2014). *Kdy se práce vyplatí? Analýza ekonomických motivací k zaměstnání*. Dostupné online: <http://www.socialni-zaclenovani.cz/dokumenty/dokumenty-k-oblasti-zamestnanost/kdy-se-prace-vyplati-cela-studie-mkc-2014/download>

Vavrečková, Jana, Janata, Zdeněk (2014) *Subjektivní vnímání životního minima, dostatečnosti příjmů, životní úrovně domácností a chudoby*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

Wacquant, Loïc. (2010) Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity. *Sociological Forum* 25.2

World Bank. (2008). *Czech Republic: Improving Employment Chances of the Roma*. Dostupné online: http://siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/258598-1224622402506/CZ_Roma_Employment_Full_Report.pdf

Žižlavský, Martin (2009) Na okraji trhu práce: vnímání vlastního postavení na trhu práce nezaměstnanými a marginalizovanými pracovníky In: Sirovátka, Tomáš, Winkler, Jiří, Žižlavský, Martin (eds.) *Nejistoty na trhu práce*. 1. vyd. Boskovice: František Šalé – Albert.